

Die Kunst des Liebens

Erich Fromm

Umjetnost voljenja

prijevod: Mladen Kvaternik

(nelektorirano)

LJUBAV U SVIM SVOJIM ASPEKTIMA

“Ljubav je” kaže dr. Fromm “jedini zadovoljavajući odgovor na probleme ljudske egzistencije”.

Pa ipak većina nas nije sposobna razviti svoje kapacitete za voljenje do jedine razine, koja stvarno zadovoljava – do ljubavi koja je složena od zrelosti, znanja o sebi i hrabrosti.

Učiti voljeti, kao i učenje drugih umjetnosti, zahtijeva praksu i koncentraciju. Čak i više od bilo koje druge umjetnosti zahtijeva iskreni uvid i razumijevanje.

U svojoj ekstremno neobičnoj i iznenađujućoj knjizi dr. Fromm diskutira o ljubavi sa svih njenih aspekata; ne samo romantičnu ljubav, već i ljubav roditelja prema djeci, ljubav prema braći i sestrama, erotsku ljubav, osjećaju važnosti vlastite sreće i želja, te Božjoj ljubavi.

Sadržaj

Uvod

Predgovor

I. Je li ljubav umjetnost?

II. Teorija ljubavi

1. Ljubav – odgovor na problem ljudske egzistencije
2. Ljubav između roditelja i djeteta
3. Objekti ljubavi
 - a. Bratska ljubav
 - b. Majčinska ljubav
 - c. Ljubav prema samom sebi
 - d. Božja ljubav

III. Ljubav i njena dezintegracija u suvremenom Zapadnom društvu

IV. Praksa voljenja

Predgovor

ČITANJE knjige bi moglo biti razočarajuće za čitatelje, koji očekuju lagane instrukcije u umjetnosti voljenja. Suprotno tomu, ova knjiga želi pokazati kako ljubav nije sentiment kojim si netko može lagano zadovoljiti neku od želja ili neki interes, nezavisno o dosegnutoj zrelosti. Knjiga želi uvjeriti čitateljstvo kako će svi pokušaji voljenja propasti ukoliko se ne pokuša najaktivnije razviti vlastitu totalnu osobnost, za postizanje učinkovite orijentacije; jer nije moguće postići zadovoljstvo u individualnoj ljubavi bez kapaciteta za voljenjesvojih najbližih, bez istinske poniznosti, hrabrosti, vjere i discipline. U kulturi, u kojoj su te kvalitete rijetko dosežu, ostvarivanje kapaciteta za voljenje je također rijetko postignuće. A svatko se može pitati koliko je voljenih osoba poznavao.

Da teškoće tog zadatka ne smije biti razlogom uzdržavanja od pokušaja njihovog spoznavanja, ali i uvjeta za postizanje kapaciteta za voljenje. Kako bi izbjegao nepotrebno prevođenje, pokušao sam se baviti problemima s jezikom koji nije stručan koliko je to bilo moguće. Iz istog sam razloga minimalno referencirao izvore o ljubavi.

Za drugi problem nisam našao potpuno zadovoljavajuće rješenje, jer nisam uspio izbjeći ponavljanje ideja iz svojih ranijih knjiga. Čitateljstvo upoznato s “Bijegom od slobode”, “Sam čovjek”, te “Zdravo društvo” će u ovoj knjizi naći mnoge ideje izražene iz tih ranijih radova. Međutim, “Voljeti je umjetnost” nije ni u kom slučaju neka rekapitulacija. Predstavlja mnoge ideje onkraj onih ranije iznesenih i potpuno prirodno čak i one starije ideje katkada dobivaju novu perspektivu samom činjenicom da su okupljene oko teme kao što je umjetnost voljenja.

E.F.

Tko ništa ne zna, ništa ne voli. Tko ne može ništa, ne razumije ništa. Tko ne razumije ništa je bezvrijedan. No tko zna taj i voli, uočava, vidi Što je više znanja inherentno u voljenom entitetu, to je veća ljubav.....

Svatko tko zamišlja da svo voće sazrijeva u isto vrijeme, kao na primjer jagode, ne zna ništa o grozđu

Paracelzus

I. I. Je li ljubav umjetnost?

Je li LJUBAV umjetnost? Ako je, onda zahtijeva znanje i napor. Ili je ugodan osjećaj, koji da bi se iskusio predstavlja stvar šanse, nešto što se “događa”, ako imate sreću. Ova mala knjiga je temeljena na prvoj premisi, iako nesumnjivo danas većina ljudi vjeruje u drugu.

Pri tomu ljudi¹ ne misle da je ljubav nevažna. Čeznu za njom; gledaju beskrajni broj filmova² sa sretnim i nesretnim ljubavnim pričama, slušaju stotine loših pjesama o ljubavi – pa ipak teško itko ramišlja kako postoji nešto što bi trebalo naučiti o ljubavi.

To neobično stajalište je temeljeno na nekoliko premisa, koje ga pojedinačno ili kombinirano podupiru. Većina ljudi primarno vidi problem u kako biti voljen, kako biti vrijedan ljubavi a ne u voljenju, u svom kapacitetu za voljenje. Dakle njihov je problem kako biti voljen i vrijedan ljubavi. U nastojanju ostvarivanja tog cilja ti ljudi slijede različite putove. Jedan kojeg specijalno koriste muškarci, je put uspješnosti, ostvarivanja moći i bogatstva koliko to društveni slobodni prostor vlastite pozicije dozvoljava. Drugi put, kojeg specijalno koriste žene, je učiniti se atraktivnim kultiviranjem tijela, oblačenjem, itd. Taj drugi put ostvarivanja atraktivnosti, kojeg koriste i muškarci i žene, traži razvijanje ugodnih navika, interesantnost konverzacije, spremnost pomaganja drugima, umjerenost i neagresivnost. Mnogi od načina kojima čovjeka stvaraju voljenim su isti s onima kojima se postaje uspješna osoba u “utjecanju na ljude i pridobivanju prijatelja.” U stvari, većina ljudi u našoj kulturi misli pod ‘biti vrijedan ljubavi’ je u biti mješavina popularnosti i seksualne privlačnosti.

Druga premissa iza stajališta kako o ljubavi ne treba ništa učiti pretpostavlja da je problem ljubavi problem objekta, a ne problem *sposobnosti*. Ljudi misle kako je ljubav jednostavna, a da je problem naći pravi objekt ljubavi – ili osobu koja će ih voljeti. To stajalište ima nekoliko razloga ukorjenjenih u razvoju modernog društva. Jedan razlog je velika promjena nastala u dvadesetom stoljeću vezano za izbor “objekta” ljubavi. U viktorijsko doba, kao i u mnogim tradicionalnim kulturama, ljubav najčešće nije spontano osobno iskustvo koje bi onda moglo voditi braku. Baš suprotno, brak je bio ugovaran po konvencijama – bilo respektivnih obitelji² ili mešetarima vjenčanja ili pak bez posrednika na temelju društvenog ugleda, pretpostavljajući razvijanje ljubavi nakon zaključivanja braka. U zadnjih nekoliko generacija koncept romantične ljubavi je postao skoro univerzalnim u Zapadnom svijetu. U SAD-u, gdje iako statusne konvencije nisu u potpunosti odsutne, veliki je broj¹ ljudi u potrazi za “romantičnom ljubavi”, osobnim iskustvom ljubavi koje bi onda trebalo voditi braku. Ovaj novi koncept slobode u ljubavi morao je uveliko promijeniti važnost *objekta* na štetu² *funkcije*.

Usko povezano s tim faktorom je druga tipična karakteristika suvremene kulture. Cijela naša kultura je temeljena na želji za kupovanjem, na ideji povoljne međusobne razmjene. Sreća se modernog čovjeka sastoji od ushita gledanja izloga i kupovanja svega što se nudi, bilo za gotovinu ili kredit. On (ili ona) gledaju i na ljude na sličan način. Za muškarca je atraktivna djevojka – a za ženu atraktivan muškarac – nagrada u konkurentskom natjecanju³. “Atraktivnost” obično znači privlačan paket kvaliteta,

koji je popularan (pomodan) i tražen na tržištu osoba. Što specifično čini osobu atraktivnom zavisi o modi vremena, fizički kao i mentalno. Tijekom dvadesetih, bila je atraktivna djevojka koja pije i puši i koja je oštra; danas moda zahtijeva više prisnosti i orijentiranosti na dom/obitelj, skromnost i čednost. Na kraju devedesetih i početkom ovog stoljeća, muškarac je morao biti agresivan i ambiciozan – dok danas mora biti društven i tolerantan – kako bi bio atraktivan “paket”. Nezavisno o prošlosti ili budućnosti, svrha zaljublivanja se razvijala obično samo vezano za takvu ljudsku robu, koja je bila unutar dosega vlastitih mogućnosti razmjene. Nisam za cjenkanje; objekt mora biti poželjan sa stajališta svoje društvene vrijednosti i u isto vrijeme bi me trebao željeti, glede mojih očitih i skrivenih vrijednosti i potencijaliteta. Dvije osobe se dakle zaljubljuju¹ kada osjećaju da su pronašle najbolji raspoloživi objekt na tržištu, uzimajući u obzir ograničenja svojih razmjenskih vrijednosti. Često kao kod kupovanja nekretnina, skriveni potencijaliteti koji se mogu razviti igraju značajnu ulogu u pogodbi. U kulturi u kojoj u kojoj prevladava marketinška orijentacija i u kojoj je materijalni uspjeh od izvanredne vrijednosti, malo je razloga za iznenađenje² što ljudski odnosi ljubavi slijede istu mustru razmjene, koja vlada tržištima roba i rada.

Treća pogreška koja vodi pretpostavci da nema ništa što bi se trebalo naučiti o ljubavi leži u zbrci između početnog iskustva “*padanja*” u ljubav (falling in love - zaljublivanja) i trajnog stanja *zaljubljenosti* ili bi možda mogli bolje reći “trajnosti” u ljubavi. Ako se kod dvoje ljudi koji su bili stranci, kao što smo svi, odjednom omogući pad zida koji ih je razdvajao i počnu se osjećati bliskim, osjećaju jednost; taj trenutak jednosti je jedno od najugodnijih i najuzbudljivijih iskustava u životu. To sve je još divnije i čudesnije za osobe koje su bile isključene, izolirane, bez ljubavi. Čudo iznenadne intimnosti često je olakšavano ako je kombinirano ili inicirano seksualnom privlačnošću i konzumacijom seksa. Međutim taj tip ljubavi po svojoj samoj prirodi nije dugotrajan³ Dvije osobe koje su postale dobro međusobno upoznate, gube sve više karakter čudesnosti, sve dok antagonizam, njihova razočaranja, međusobna dosada ne ubije sve ono što je preostalo od početnog uzbuđenja. Ne očekujući sve to na početku, ne znajući da su to činjenice, prihvaćaju intenzitet zanesenosti, to međusobno “ludilo”, kao dokaz intenziteta njihove ljubavi, iako bi to jedino moglo pokazati stupanj njihove ranije uasamljenosti.

Takvo stajalište – da ništa nije lakše od ljubavi – se nastavlja sve dok ne postane prevladavajuća ideja o ljubavi uprkos poražavajuće evidentnosti upravo suprotnog. Praktički nema niti jedne aktivnosti ni velikih pothvata koja počinju s toliko velikim nadama i očekivnjima a koja ipak tako redovito propadaju kao što je ljubav. Kada bi to bio slučaj s bilo kojom drugom aktivnošću, ljudi bi željeli znati razlog neuspjesima i naučiti kako djelovati bolje – ili bi odustajali od aktivnosti. Kako je ovo drugo nemoguće u slučaju ljubavi, čini se jedino primjerenim načinom za prevladavanje neuspjele ljubavi – istražiti razloge tih neuspjeha i nastaviti proučavati značenja ljubavi.

Prvi je korak svjesnost da je ljubiti umjetnost, jednako kao što je i življenje umjetnost; pa ako želimo naučiti kako voljeti, moramo nastaviti na isti način kojim želimo naučiti bilo koju drugu umjetnost, recimo glazbu, crtanje, tkanje ili umijeće medicine ili inženjstva.

Koji su nužni koraci u učenju bilo koje umjetnosti?

Proces učenja bilo koje umjetnosti se može podijeliti uobičajeno na dva dijela; prvi dio je usavršavanje teorije; drugi usavršavanje prakse. Ako želim naučiti umjetnost medicine, moram prvo znati činjenice o ljudskom tijelu i različitim bolestima. Kada usvojim svo to teorijsko znanje, ni u kojem slučaju nisam kompetentan u umjetnosti medicine. Postat ću majstor u toj umjetnosti tek nakon impresivne prakse, koja će se možda integrirati sa znanjem u jednost – moju intuiciju¹, bit savršenstva bilo koje umjetnosti. No uz učenje teorije² i praksu, postoji i treći faktor nužan za majstorsvo u bilo kojoj umjetnosti – to ostvareno majstorstvo umjetnosti mora biti u konačnici predmet naše brige; ništa nam na svijetu ne smije biti važnije od te umjetnosti. To vrijedi³ i za glazbu, i za medicinu, tesarstvo, pa i za ljubav. I ovdje možda leži odgovor zašto ljudi u našoj kulturi tako rijetko pokušavaju učiti upravo tu umjetnost, uprkos svojih očitih neuspjeha: uprkos duboko u sebi usađene žudnje za ljubavlju; skoro je sve drugo važnije od ljubavi: uspjeh, prestiž, novac, moć – skoro sva naša energija se koristi za učenje postizanja tih grijehova a skoro ništa za učenje umjetnosti voljenja.

Zar je moguće da se samo stvari smatraju vrijednima učenja, kojima se može zaraditi novac ili prestiž jer od ljubavi profitira samo duša, a bez profita u modernom smislu je to čak i luksuz, pa nemamo pravo trošiti toliko energije na ljubav. Ma kako god bilo slijedi diskusija, koja će tretirati umjetnost voljenja u smislu prethodnih podjela: Prvo ću diskutirati teoriju voljenja a što će činiti veći dio knjige; a onda ću kao drugo diskutirati prakticiranje voljenja – malo, koliko se uopće može reći o toj praksi kao i praksi u drugim poljima umjetnosti.

II.

Teorija voljenja

1. Ljubav, odgovor na problem ljudske egzistencije

BILO KOJA TEORIJA o voljenju (ljubavi) mora početi s teorijom o čovjeku, teorijom o ljudskoj egzistenciji. Dok nalazimo ljubav ili bolje rečeno, ekvivalent ljubavi kod životinja, njihova je privrženost uglavnom dio njihova instinkta; dok samo ostaci instinkt strukture mogu još djelovati kod čovjeka. Što je bitno u postojanju čovjeka je činjenica da je emergirao iz životinjskog kraljevstva, iz instinktivne adaptacije, da je transcendirao prirodu – iako ju nikada nije napustio - čovjek je dio prirode – a ipak jednom otrgnut od prirode ne može joj se vratiti; jednom izbačen iz raja – stanja izvorne jednosti s prirodom – anđeli s plamtećim mačevima blokiraju svaki pokušaj vraćanja. Čovjek može ići samo naprijed razvijajući potencijal promišljanja svog uma, nalazeći novu harmoniju, ljudsku umjesto predljudske harmonije koja je nepovratno izgubljena.

Kada je rođen čovjek, kao ljudska rasa i pojedinačno, izbačen je iz situacije koja je bila definitivna kao instinktna, u situaciju koja je neograničena, neizvjesna i otvorena. Postoji izvjesnost samo o prošlosti – a za budućnost je jedina izvjesnost smrt.

Čovjek je obdaren razumom; on je život svjestan samog sebe; biće svjesno sebe i svojih bližnjih, svoje prošlosti i potencijalitetu budućnosti. Ta svjesnost sebe kao odvojenog entiteta, svjesnost kratkoće životnog vijeka, činjenica daje rođen protiv svoje volje i da će protiv svoje volje umrijeti, da će umrijeti prije onih koje voli ili oni prije njega, svjesnosti svoje samoće i odvojenosti, svoje bespomoćnosti pred silama prirode i društva, sve to čini njegovu odvojenu razjedinjenu egzistenciju nepodnošljivim zatvorom. Postao bi umobolan ukoliko se ne bi mogao osloboditi iz tog zatvora i izaći, ujediniti se u nekoj od formi s ljudima, sa svijetom izvan zatvora.

Iskustvo izoliranosti stvara anksioznost (brigu, strah i tjeskobu – op. prev.); to je stvarno izvor svih anksioznosti. Postojati odvojeno znači postojati s prekinutim odnosima, bez bilo kakvog kapaciteta za korištenje ljudskih moći. Dakle odvojenost znači bespomoćnost, nemogućnost aktivnog shvaćanja svijeta – stvari i ljudi; znači kako svijet može provaliti u osobu bez mogućnosti njene reakcije. Dakle odvojenost je izvor intenzivnih strahova. Onkraj toga¹ anksioznost pobuđuje sram i osjećaj krivnje. To iskustvo krivnje i srama u izoliranosti izraženo je u Biblijskoj priči o Adamu i Evi. Nakon što su Adam i Eva jeli s “drveta znanja o dobru i zlu”, nakon ne pokoravanja (nema ni dobra ni zla ukoliko nema slobode neposlušnosti), nakon što su postali ljudi emancipirajući se od¹ izvorne životinjske harmonije s prirodom, tj.², nakon svog rođenja kao ljudska bića – vidjeli su “da su bili goli – i bijahu posramljeni.” Trebamo li pretpostaviti da bi takav mit, tako star i elementaran, imao licemjerman moral 19. stoljeća, te da je važna poanta, koju nam želi prenijeti priča, nelagoda zbog vidljivih genitalija? Takvo stajalište je teško prihvatljivo i shvaćajući priču u viktorijanskom duhu, propuštamo centralnu misao, koja bi izgledala ovako: nakon što su muškarac i žena postali svjesni sebe i jedan drugog, postaju svjesni svoje odvojenosti i svojih razlika, koliko⁴ pripadaju različitim rodovima. No prepoznavajući svoje različitosti, ostaju stranci, jer još nisu naučili voljeti jedan drugog (to vrlo jasno

pokazuje činjenica da se Adam branio optužujući Evu, umjesto da ju je pokušao braniti.) *Svjesnost o ljudskoj izoliranosti, bez ponovnog ujedinjenja ljubavlju – je izvor srama i ujedno izvor i krivnje i anksioznosti.*

Najdublja je dakle ljudska potreba za prerastanjem izoliranosti, napuštanjem zatvora svoje osamljenosti. Potpun neuspjeh u postizanju tog cilja znači ludilo, jer panika⁵ zbog potpune izolacije se jedino može prevladati radikalnim udaljavanjem od vanjskog svijeta, nakon čega će izoliranost nestati – jer će time i vanjski svijet od kojeg smo odvojeni nestati.

Ljudsko biće – svih doba i kultura – je konfrontirano s rješenjem uvijek jednog te istog pitanja: pitanja kako prevladati odvojenost, kako postići sjedinjenje, kako prijeći granice uobičajenih iskustava svog života i naći jednost. Pitanje je isto i za primitivnog čovjeka koji je živio u spilji, nomada koji je brinuo za svoja stada, za seljaka u Egiptu, feničkog trgovca, rimskog vojnika, srednjovjekovnog svećenika, japanskog samuraja, modernog činovnika i tvorničkog radnika. Pitanje je isto, jer potječe iz istog izvora: ljudske situacije, uvjeta ljudskog postojanja. Odgovor varira. Pitanje se može odgovoriti obožavanjem životinja, ljudskim žrtvovanjem ili vojnim osvajanjem, popuištanjem željama za luksuzom, asketskim samoodricanjem, opsjednutošću radom, umjetničkom kreacijom, ljubavlju prema Bogu i ljubavlju prema čovjeku. I dok postoji mnogo odgovora – koje je zabilježila povijest čovječanstva – oni ipak nisu bezbrojni. Čak suprotno, čim se zanemare manje razlike koje pripadaju više periferiji¹ nego centru, otkriva se postojanje samo ograničenog broja danih odgovora i koji su mogli biti jedino dani u odgovarajućim kulturama življenja. Povijest religije i filozofije, je povijest tih odgovora, njihove raznovrsnosti, kao i njihovog ograničenog broja.

Odgovor zavisi, do određene mjere, o dostignutom stupnju individuacije (U Jungovoj psihologiji, postupna integracija i unificiranje sebstva razrješavanjem slijednih slojeva psiholoških konflikata – op. prev.). Kod novorođenog djeteta sebstvo je slabo razvijeno, no ipak ono osjeća jednost s majkom i nema osjećaj razdvojenosti sve dok je majka prisutna. Njegovo osjećanje osamljenosti je prouzročeno fizičkom odsutnošću majke, njenih grudiju, njene kože. No na određenom stupnja razvoja osjećaja odvojenosti i individualnosti, više nije dostatno samo fizičko prisustvo majke, nastankom potreba za prevladavanjem razdvojenosti drugim načinima.

Slično i ljudska rasa u svom ranom djetinjstvu¹ još uvijek osjeća jednost s prirodom. Zemlja, životinje, biljke su još uvijek svijet čovjeka. Identificira se sa životinjama, što se izražava nošenjem životinjskih maski, obožavanjem životinja kao totema i kao bogova. No što više ljudska rasa emergira iz svojih primarnih veza, to se više odvaja od prirodnog svijeta i sve intenzivnijom postaje potreba pronalaženja novih načina za bijeg iz razdvojenosti.

Jedan od načina da se to postigne leži u svim vrstama *orgijskih stanja*.¹ Ta stanja mogu imati formu samo-induciranih transeva, katkada uz pomoć droga. Mnogi rituali primitivnih plemena nude žive slike tog tipa rješenja. U prijenosnim stanjima zanosa vanjski svijet nestaje a s njim i osjećaj odvojenosti od njega. Obzirom na to da se ti rituali prakticiraju u zajednici, dodatno se stvara iskustvo fuzije¹ s grupom što čini to rješenje još učinkovitijim. Usko povezano i često miješano s tim orgijskim rješenjem, je seksualna veza. Seksualni orgazam može stvoriti slično stanje onom proizvedenom

transom ili učinkom određenih droga. Običaji grupnih seksualnih orgija su bili dio mnogih primitivnih rituala. Izgleda da nakon orgijastičnih iskustava, čovjek može neko vrijeme živjeti bez veće patnje zbog svoje odvojenosti. No napetost anksioznosti polagano raste i onda se opet reducira ponavljanjem iskustva rituala.

Dokle su god ta orgijska stanja stvar zajedničke prakse u plemenu, ne stvara se anksioznost ili osjećaj krivnje. Djelovanje na taj način je ispravno, jer je to način koji koriste svi i koga odobravaju i zahtijevaju vraćeni i svećenici; stoga nema razloga za osjećaj krivnje ili srama. Potpuno je drugačije, kada isto rješenje izabire individua u kulturi, koja je ostavila iza sebe² takve zajedničke običaje. Alkolizam i ovisnost o drogama su forme koje pojedinci biraju u ne-orgijastičnim kulturama. Za razliku od onih koji sudjeluju u rješenjima društvenim mustrama, ove individue pate od osjećaja krivnje i grižnje savjesti. I dok pokušavaju pobjeći od izolacije pribjegavanjem alkoholu ili drogama, osjećaju se izoliranijim nakon završetka takvog orgijastičkog iskustva, što ih tjera na sve češće ponavljanje sa sve jačim intenzitetom. Ponešto drugačiju formu ima seksualno orgijastičko rješenje. Do određene mjere radi se o prirodnoj i normalnoj formi prevladavanja izoliranosti koja je djelomični odgovor na taj problem. Ali kod mnogih individua kod kojih izoliranost nije prevladana drugim načinima, potraga za seksualnim orgazmom pretpostavlja funkciju, koja tu potragu čini sličnom alkoholizmu i ovisnosti o drogi. Pretvara se u očajnički pokušaj bijega od anksioznosti zbog ugroženosti izoliranošću, zato što seksualni čin bez ljubavi nikada ne može trajno premostiti jaz između dva ljudska bića, već samo trenutno.

Sve forme sjedinjenja orgijama imaju tri karakteristike: one su intenzivne čak i nasilne; događaju se u ukupnosti osobnosti, umu i tijelu; prolazne su i periodičke, Potpuno suprotno vrijedi za one forme sjedinjenja, koje je najčešće čovjek odabirao u prošlosti i sadašnjosti: sjedinjenje temeljeno na usaglašenosti¹ s grupom; njenim običajima, praksama i vjerovanjima. I ovdje opet nalazimo na značajan razvoj.

U primitivnom društvu grupa je mala; sastoji se od onih s kojima se dijeli krv i tlo. S ubrzavajućim razvojem kulture, grupa se povećava; postaje građanstvo *polisa*, građanstvo velike države, pripada crkvi. Čak su i siromašni Rimljani osjećali ponos što bi mogli reći "*civis romanus sum*"; Rim i Carstvo su bili njihova obitelj, njihov dom, njihov svijet. I u suvremenom društvu je sjedinjavanje s grupom najčešći način prevladavanja odvojenosti. To je sjedinjavanje u kojem sebstvo individue uglavnom nestaje s ciljem pripadnosti gomili.

Ako sam kao i svi drugi, ako nemam osjećaja ili misli koje me čine drugačijim, ako se pridržavam običaja, oblačenja, ideja i mustrom grupe, spašen sam; spašen od zastrašujućeg iskustva samoće. Diktatorski sustavi koriste strah i teror za induciranje poslušnosti; demokratske zemlje koriste sugestije i propagandu. Postoji stvarno velika razlika između ta dva sustava. U demokracijama ne-poslušnost je moguća i u stvari, nikakvim sredstvima nije u potpunosti izostala; u totalitarnim sustavima, može se očekivati, samo nekoliko neobičnih heroja i mučenika¹, koji odbijaju pokoravanje. Pa ipak uprkos te razlike, demokratska društva pokazuju veliki stupanj poslušnosti. Razlog leži u činjenici nužnosti postojanja odgovora na pitanje potrage za sjedinjenjem pa ako nema drugog ili boljeg načina, onda skladno sjedinjenje gomile postaje dominantno². Može se jedino razumjeti različitost moći straha od različitosti, straha od postojanja i samo nekoliko stopa od gomile, ukoliko se razumije dubina potrebe za nerazdvajanjem (odnosno sjedinjenjem).

Katkada je taj strah od neusklađenosti racionaliziran kao strah praktičnih (stvarnih) opasnosti, koje bi mogle prijetiti nekonformistima. No u stvari ljudi se žele uskladiti, pokoriti što je više moguće, ne zbog toga što ih se tjera na pokonost, barem ne u Zapadnim demokracijama.

Većina ljudi čak i nije svjesna svojih potreba za usklađivanjem (pokoravanjem). Žive u iluziji da slijede vlastite ideje i sklonosti, da su individualisti, da su uspjeli doći do vlastitog promišljanja – i da se radi samo o slučajnosti da se vlastite ideje podudaraju s onima većine. Konsenzus svih služi kao dokaz istinitosti “vlastitih” ideja. Kako još uvijek postoji potreba za osjećajem neke individualnosti, onda se ona zadovoljava s minornim razlikama; inicijalima² na ručnoj torbici ili vesti, pločici s imenom na radnom mjestu, pripadanju demokratima a ne republikancima, dobrotvornim organizacijama a ne masonima, što postaje izražavanje individualnih razlika. Reklamna krilatica “to je drugačije” pokazuje tu patetičnu potrebu za razlikovanjem, iako je u realnosti jedva nešto različitiji od ostalih.

Ta rastuća tendencija za eliminiranjem različitosti je usko povezana s konceptom i iskustvom jednakosti, kako se ona razvija u najnaprednijim industrijskim društvima. Jednakost je značila, u religijskom kontekstu³ da smo svi Božja djeca, kako svi dijelimo istu ljudsko-božansku supstanciju i da smo svi jedno. To je također značilo nužnost respektiranja svake različitosti između jedinki, jer ako je istina da smo svi jedno, jednako je tako istina da je svatko od nas jedinstveni entitet⁴, sam po sebi u svemir. Takvo uvjerenje jedinstvenosti jedinke je izraženo na primjer izrekom u Talmudu: “Bilo tko spasi jedan život, to je kao da je spasio cijeli svijet; tko god uništi jedan život, to je kao da je uništio cijeli svijet.” Jednakost kao uvjet za razvoj individualnosti je također bilo značenje koncepta prosvjetljenja u filozofiji Zapada. Ona je značila (najjasnije formulirano kod Kanta), da niti jedan čovjek ne smije biti sredstvo za ostvarivanje ciljeva drugog. Da su svi ljudi utoliko jednaki, koliko su ciljevi i samo ciljevi, a nikada sredstvo jedan drugom. Slijedeći ideju prosvjetljenja, socijalistički mislioci različitih škola su definirali jednakost kao ukidanje eksploatacije, iskorištavanje čovjeka od čovjeka, nezavisno o tomu je li iskorištavanje bilo okrutno ili “humano”.

U suvremenom kapitalističkom društvu¹ značenje jednakosti je transformirano. Pod jednakošću se podrazumijeva jednakost automata; ljudi koji su izgubili svoju individualnost. Jednakost danas znači “istost”, a ne “jednost”. Radi se o istosti apstrakcija čovjeka koji radi na istom poslu, koji ima istu zabavu, koji čita iste novine, koji ima iste osjećaje i iste ideje. S tog se stajališta i s određenim skepticizmom² mora gledati na neka postignuća koja se uglavnom slave kao znaci našeg napredovanja, kao na primjer jednakost žena. Nepotrebno je naglašavati³ da ne govorim protiv jednakosti žena; no pozitivni aspekti te tendencije ne smiju osujetiti bit. To je dio trenda prema eliminiraju razlika. Jednakost se kupuje po bilo kojoj cijeni; žene su jednake jer se više ne razlikuju. Propozicija filozofije prosvjetljenja, *l'ame n'a pas de sexe*⁴, duša nema spola, postala je uobičajenom. Polaritet spolova nestaje, a s njim i erotska ljubav, koja je temeljena na takvoj polarizaciji. Muškarci i žene postaju *isti*, ne *jednaki* u suprotnosti spolova. Suvremena društva propovijedaju taj ideal neindividualizirane jednakosti jer treba ljudske atome, sve jednake, kako bi funkcionirali u masovnim skupinama, glatko, bez trenja; pokoravajući se svi istim zapovijedima, pri čemu su svi uvjereni da slijede svoje želje. Kao što moderna

proizvodnja zahtijeva standardizaciju roba, tako društveni proces zahtijeva standardizaciju čovjeka i ta se standardizacija naziva “jednakošću”.

Unija podudarnom sličnošću nije intenzivna i nasilna; podudaranje je mirno, diktirano rutinom¹ i upravo zbog toga, često nedovoljno za umirivanje² straha od samoće. Pojavnost alkoholizma, ovisnosti o drogama, silovanja i samoubojstava u suvremenom društvu su simptomi tog relativno pogrešnog prilagođavanja gomili. Osim toga, to se rješenje bavi uglavnom umom a ne tijelom, pa je i stog razloga manjkavo u usporedbi s orgijastičkim rješenjima. Podudaranje s gomilom ima samo jednu prednost: ono je trajno i nije grčevito. Jedinka se uvodi u mustru prilagođenosti u trećoj ili četvrtoj godini starosti i nakon toga nikada više ne gubi kontakt s gomilom. Čak je i njen pogreb, koji se anticipira kao zadnji veliki društveni događaj, u striktnom podudaranju s tom mustrom.

Dodatno prilagođavanju kao načinu ublažavanja straha od samoće (odvojenosti), mora se razmotriti dodatni faktor suvremenog života: ulogu rutine rada i rutine zadovoljstva. Čovjek postaje “od devet do pet”, dijelom radne snage ili birokratske¹ sile činovnika i upravitelja. Ima malo inicijative, njegovi su zadaci propisani od strane organizacije rada; u stvari postoji vrlo mala razlika između onih gore visoko na ljestvici i oni na njenom dnu. Svi oni izvršavaju zadatke propisane strukturom organizacije, propisanom brzinom i propisanim načinom. Čak su i osjećaji propisani: veselost, tolerantnost, pouzdanost, ambicionznost i sposobnost suradnje sa svina bez trzavica (trenja). Zabava je rutinizirana na sličan, no ipak ne na takp drastične načine. Knjige su selektirane klubovima prijatelja knjige, filmovi su diktirani od vlasnika kino dvorana i kazališta i reklamnim sloganima plaćenih upravo za njih, ostalo je sve također uniformno: nedjeljna vožnja autom, televizijske emisije, kartanje, društvenia okupljanja (party). Od rođenja do smrti, od ponedjeljka do ponedjeljka, od jutra do večeri - sve su aktivnosti rutinizirane i montirane². Kako ne bi čovjek uhvaćen u tu mrežu rutina trebao zaboraviti da je čovjek, jedinstvena individua, komu je dana samo ta jedna šansa življenja, s nadama i razočarenjima, s tugom i strahom, željan ljubavi u u tom strahu od ostajanja bez ičega u osamljenosti.

Treći način ostvarivanja usaglašenosti leži u kreativnoj aktivnosti, ili kao umjetnik ili obrtnik¹. U bilo kojoj vrsti kreativnog rada, kreativna se osoba sjedinjuje s materijalom, koji predstavlja svijet izvan njega. Bilo da stolar izrađuje stol ili zlatar komad nakita, ili seljak uzgaja svoje žitarice ili slikar slika sliku, u svim tipovima kreativnog rada radnik i njegov objekt postaju jedno, ujediniuju sebe sa svijetom u procesu kreacije. To međutim vrijedi samo za proizvodan rad, u komu čovjek planira, stvara, vidi svoj rezultat rada. U modernom je procesu rada, činovniku, radniku na tekućoj vrpici ostalo malo od te sjedinjujuće karakteristike rada. Radnik postaje malim dodatkom stroju ili birokratskoj organizaciji. Prestao je biti osoba – jer nema sjedinjenja onkraj onog u prilagođavanju.

Jedinstvo ostvareno u proizvodnom radu nije interpersonalno³; jednost postignuta u orgijskoj fuziji je privremena; jednost postignuta prilagođavanjem je samo pseudo-jednost. Dakle, postoje samo parcijalni odgovori na problem postojanja. Puni odgovor leži u postizanju među(o)sobne jednost, fuziji s drugom osobom u ljubavi.

Ta želje za interpersonalnom fuzijom je najmoćnija težnja u čovjeku. Radi se o najtemeljitijoj strasti, o sili koja održava cjelinu ljudske vrste, klan⁵, obitelj, društvo.

Neuspjeh u ostvarivanju te temeljne strasti znači bezumlje ili uništenje – samouništenje ili uništenje drugih. Bez ljubavi⁶, čovječanstvo ne bi postojalo niti jedan dan.

Pa ipak ako nazovemo ostvarivanje interpersonalnog sjedinjenja “ljubav”, naći ćemo se u ozbiljnoj poteškoći. Fuzija se može ostvariti na različite načine – a razlike nisu ništa manje znakovite od onog što je zajedničko različitim formama ljubavi. Treba li ih sve nazivati ljubavlju? Ili moramo rezervirati riječ “ljubav” samo za specifičnu vrstu sjedinjenja, onu koja je bila idealna vrlina u svim velikim humanističkim religijama i filozofskim sustavima zadnja četiri tisućljeća Zapadne i Istočne povijesti?

Kao kod svih semantičkih poteškoća¹, odgovor može biti samo proizvoljan². Važno je naše znanje vrste sjedinjenja kada govorimo o ljubavi. Referenciramo li se na ljubav kao zreli odgovor na problem egzistencije ili govorimo o onim nezrelim formama ljubavi, koje bi se mogle zvati *simbiotičkim*³ *sjedinjenjem*? U nastavku teksta, zvat ću ljubavlju samo prvo referenciranje. Počet ću diskusiju o “ljubavi” s drugim referenciranjem.

Simbiotičko sjedinjenje ima svoju biološku mustru u odnošenju trudne majke i fetusa. Oni su dvoje a ipak jedno. Žive “zajedno” (*simbioza*), trebaju jedno drugo. Fetus je dio majke; prima sve što mu treba od nje; majka je u stvari njegov svijet, hrani ga, štiti, čime je ujedno poboljšana kvaliteta njena vlastita života. U *psihičko simbiotičkom* sjedinjenju, dva su tijela nezavisna, no postoji ista vrsta psihološke povezanosti.

Pasivna forma simbiotičkog sjedinjenja je forma pokoravanja ili ako koristimo klinički termin, *mazohizam*. Mazohistička osoba bježi iz nepodnošljivog osjećaja izoliranosti i odvojenosti i postaje bitnim dijelom druge osobe, koja njome upravlja, vodi ju, štiti; koja je njen život, kisik. Moć se osobe, kojoj se druga pokorava, povećava, kao osoba ili kao bog; ona je sve; a pokoravajuća osoba je ništa, osim onog sjedinjenog dijela. Zbog tog dijela pokoravajuća osoba je dio veličine, moći i izvjesnosti. Mazohistička osoba ne mora odlučivati, ne mora riskirati; nikada nije sama – no nije nezavisna; nema integritet; još nije u potpunosti rođena. U religijskom kontekstu objekt obožavanja se naziva idolom; u svjetovnom kontekstu mazohističkog ljubavnog odnosa, temeljni mehanizam³, obožavanje, je isti. Mazohističko odnošenje se može miješati s fizikalnom, seksualnom željom: u tom slučaju u pokoravanju ne sudjeluje samo um već i cijelo tijelo. Može postojati mazohističko pokoravanje vjeri, bolesti, ritmičkoj glazbi, orgijastičkom stanju stvorenom drogama ili pod hipnotičkim transom – u svim tim slučajevima osoba se odriče svog identiteta, pretvarajući se u nečiji instrument ili nešto drugo izvan sebe; no zato ne mora rješavati probleme življenja proizvodnim aktivnostima.

Aktivna forma simbiotičke fuzije je dominacija, odnosno odgovarajućim psihološkim terminom rečeno, *sadizam*⁴. Sadistička osoba želi pobjeći od svoje samoće i svog osjećaja utamničenja: pretvarajući drugu osobu bitnim dijelom sebe. Povećava se i uzdiže uključivanjem druge osobe, koja ga obožava.

Sadistička osoba je zavisna o podložnoj osobi jednako kao i podložna osoba o sadističkoj; niti jedna ne može živjeti bez druge. Razlika je samo u tomu što sadistička osoba zapovijeda, eksploatira, vrijeđa, ponižava, dok je dakle mazohistička osoba ona,

kojoj se zapovijeda, koju se eksploatira, vrijeđa i ponižava. To je značajna razlika u realističnom smislu¹; s dubljeg emocionalnog smisla, razlika nije tako velika, jer što obje osobe imaju zajedničko je fuzija bez integriteta. Kada se to razumije, onda i ne iznenađuje što osoba reagira i na sadistički i mazohistički način, no obično različito prema različitim objektima. Hitler je primarno reagirao sadistički prema ljudima, a mazohistički prema sudbini, povijesti, “višoj moći” prirode. Njegov kraj – samoubojstvo u okviru opće destrukcije² – je jednako karakterističan kao što je bio i njegov san o uspjehu – totalnoj dominaciji¹.

Suprotno simbiotičkom sjedinjenju, zrela ljubav je zajedništvo pod uvjetima očuvanja pojedinačnog integriteta, individualiteta svake osobe. Ljubav je aktivna moć u čovjeku; moć koja probija zidove koji razdvajaju čovjeka od svojih bližnjih, moć koja ujedinjava čovjeka s drugima; ljubav čovjeku omogućava prevladavanje izoliranosti i odvojenosti, a pri tomu dozvoljava čovjeku zadržavanje svoje osobnosti, zadržavanje integriteta. U ljubavi se događa paradoks u kojem dvoje postaju jedno a ipak ostaju dvoje.

Ako kažemo da je ljubav aktivnost, suočavamo se s poteškoćom nejasnog značenja¹ riječi “aktivnost”. U modernom smislu riječi “aktivnost” obično znači akciju koja dovodi do promjene postojeće situacije trošenjem energije. Tako se aktivnim smatra čovjek koji posluje, studira medicinu, radi na beskonačnoj vrpci, izrađuje stolove ili je angažiran u nekom sportu. Zajedničko svim tim aktivnostima je njihovo usmjerenje prema vanjskom cilju, koga se želi ostvariti. Ono što nije uzeto u obzir je *motivacija* neke aktivnosti. Uzmimo na primjer čovjeka poticanog na neprekidni rad zbog duboke nesigurnosti i osamljenosti ili nekog drugog poticanog ambicijom ili pohlepom za novcem. U oba slučaja je čovjek rob strasti a njegova je aktivnost u stvari “pasivnost” zato što je potican; on je žrtva a ne “izvršitelj”. S druge strane, čovjek koji mirno sjedi i razmišlja, bez svrhe ili cilja osim iskustva samog sebe i svoje jednosti sa svijetom se također smatra “pasivnim”, jer ništa ne “radi”. A u stvari ta je pozicija koncentrirane meditacije najveća aktivnost koja postoji, aktivnost duše, omogućena samo pod uvjetom unutarnje slobode¹ i nezavisnosti. Jedan moderni koncept aktivnosti referira na korištenje energije za postizanje vanjskih ciljeva, a drugi koncept aktivnosti referencira korištenje ljudskih unutrašnjih moći, nezavisno o tomu hoće li se dogoditi bilo kakva vanjskavog promjena. Ovaj je drugi koncept jasno definirao Spinoza (Spinoza, Ethics IV, Def. 8). On je razlikovao učinke kao aktivne i pasivne, “akcije” i “strasti”. U izvođenju aktivnog učinka, čovjek je slobodan, on je gospodar svog učinka; u izvođenju pasivnog učinka, čovjek je potican, on je objekt motivacije čega nije svjestan. Tako Spinoza zaključuje da su moralno ponašanje i moć jedno te isto. Zavist, ljubomora, ambicija, bilo koja vrsta pohlepe su strasti; ljubav je akcija, prakticiranje ljudske moći, što je moguće jedino u slobodi a nikada kao rezultat prisile.

Ljubav je aktivnost, ne pasivni učinak; ona je podupirajuća (kokreativna koevolucija – op. prev.) a ne “divljenje”. Najopćenitije aktivni se karakter ljubavi može opisati tvrdnjom kako je ljubav primarno davanje, ne uzimanje (primanje).

Što je davanje? Iako odgovor na to pitanje izgleda jednostavan, u stvarnosti je pun višeznačnosti i kompleksnosti. Najraširenije pogrešno razumijevanje je da je davanje napuštanje nečeg, da je nešto oduzeto, da se nešto žrtvovalo. Osoba čiji se karakter nije razvio onkraj stanja uzimanja, eksploatacijske ili kolekcionarske orijentacije, će

tako doživjeti akt davanja. Marketinški karakter je voljan za davanje no samo u razmjeni tj. uz istovremeno primanje; davanje bez primanja je za njega varanje.³ Ljudi kojima je glavna neproizvodna orijentacija, osjećat će davanje kao osiromašenje. Većina individua tog tipa stoga odbija davati. Neki davanje pretvaraju u moralnu vrlinu na isti način kao i žrtvovanje. Kako je davanje bolno, osjećaju da bi *trebalo* davati; vrlina davanja za njih leži u samom činu prihvaćanja žrtvovanja. Prema njima, norma po kojoj je bolje davati nego primiti znači da je bolje patiti uskraćivanjem nego iskusiti radost.

Za proizvodni karakter, davanje ima potpuno drugačije značenje. Davanje je najviši izražaj potentnosti. U samom činu davanja, osjećam svoju snagu, bogatstvo i moć. To iskustvo povećava vitalnost i potentnost, ispunjava radošću, dajući samospoznaju karaktera odnosno identiteta, što osobu preplavljuje, a trenucima daje posebnost, životnost, te stoga veliku sreću.⁴ Davanje je veća sreća nego primanje, ne zato što nas lišava nečeg, već zato što u činu davanja leži izražavanje životnosti osobe.

Nije teško prepoznati vrijednost tog principa, primjenjujući ga na različite specifične fenomene. Najelementarniji primjer leži u domeni seksa. Kulminacija muške seksualne funkcije leži u činu davanja; muškarac daje ženi sebe, svoj seksualni organ. U trenutku orgazma daje joj svoje sjeme. Ne može spriječiti davanje ako je potentan. Ako ne može dati, onda je impotentan. Za žene proces nije drugačiji iako je kompleksniji. Ona također daje sebe; otvara vrata centru ženstvenosti; u aktu primanja ona daje. Ukoliko nije sposobna za taj čin davanja, ukoliko može samo primiti, ona je frigidna. U ponavljanju čina, ne u svojoj funkciji ljubavnice, već kao majka, daje se za rast djeteta; djeteta u sebi, dajući kasnije dojenčetu mlijeko i svoju tjelesnu toplinu. Ne davanje bi bilo bolno.

U području materijalnih stvari davanje znači bogatstvo. Nije bogat onaj koji ima puno, već onaj koji *daje* puno. Sakupljač (zaliha) koji se zastrašeno brine zbog gubitka nečega je, psihološki rečemo siromašan, oslabljen čovjek nezavisno o tomu koliko ima. Bilo tko, ako je sposoban davati od sebe je bogat. Doživljava sebe kao osobu koja se može dijeliti s drugima. Samo bi osoba koja je lišena svega onkraj gole nužnosti egzistencije bila nesposobna uživati u činu davanja materijalnih stvari. No svakodnevno iskustvo pokazuje kako minimalna nužnost imanja zavisi kako o karakteru osobe, tako i o aktualnom posjedovanju.² Dobro je poznato da siromašni radije daju od bogatijih. U svakom slučaju siromaštvo ispod određene točke onemogućava davanje i toliko je degradirajuće¹, ne samo zbog patnje koju izravno uvjetuje, već i zbog činjenice uskraćivanja radosti davanja siromašnima.

Najvažnije područje davanja nije u materijalnom (materijalnim stvarima), već u specifičnoj domeni čovječnosti. Što to jedna osoba daje drugoj? Daje joj sebe, najdragocjenije što ima, svoj život. To nužno ne znači žrtvovanje života za druge – daje se ono što je živo u osobi; osoba daje svoju radost, svoju zainteresiranost, svoje razumijevanje, svoje znanje, svoj humor, svoju tugu - svoje izražavanje i manifestiranje² onog što živi u toj osobi. Dajući tako svoj život, osoba obogaćuje drugu osobu, proširujući smisao druge osobe o životu, proširujući istovremeno i svoj smisao života. Ne daje da bi primala; davanje je samo po sebi izvanredna³ radost.

³ usporedite definiciju radosti, koju je dao Spinoza

⁴ detaljnija studija sadizma i mazohizma u E. Fromm: *Bijeg od slobode*, Rinehart & Company, new York, 1941

Davanjem se ne može izbjeći donošenje nečeg u život druge osobe, a to što se donijelo u život⁴ se i njoj povratno reflektira; u istinskom davanju, ne može se izbjeći povratno davanje. Davanje implicira da i osoba primatelj postaje davateljem i da obje osobe dijele radost koju su oživjele. U činu davanja je nešto rođeno u obje uključene osobe i one su zahvalne na doživljenom iskustvu. Specifično vezano za ljubav to znači: ljubav je moć koja stvara ljubav; impotencija je nesposobnost za stvaranje ljubavi. Tu je misao prekrasno izrazio Marx: “Pretpostavimo” kaže on, “čovjeka kao čovjeka i njegovo odnošenje sa svijetom kao humano, (kokreativno koevolucijsko – op. prev.) gdje možete dati ljubav samo za ljubav, povjerenje samo za povjerenje, itd. Ako želite uživati u umjetnosti, morate biti osoba poučena o umjetnosti¹; ako želite utjecati na druge ljude, morate biti osoba koja stvarno ima stimulirajući i koevolucijski (razvojni, promocijski, ohrabrujući, pomažući) utjecaj na druge. Svako vaše odnošenje s čovjekom i prirodom mora biti konačno izražavanje vašeg stvarnog, pojedinačnog života usklađenog s objektom vaše volje. Ako volite bez pobuđivanja² ljubavi tj. ako vaša ljubav kao takva ne potiče ljubav, ako pomoću *izražavanja života* kao osoba ljubavi niste sebe učinili voljenom osobom (osobom koju treba voljeti), onda je vaša ljubav impotentna, ona je nesreća.”⁵ Davanje ne znači i primanje samo u ljubavi Učitelj uči i od studenata, glumac je stimuliran gledateljstvom, psihoanalitičar³ se liječi svojim pacijentom – pod pretpostavkom da se međusobno ne tretiraju kao objekt, već se odnose jedno prema drugom istinski čisto i kreativno (plodonošno).

Jedva da je potrebno naglasiti činjnicu da je sposobnost voljenja kao čin davanja zavisna o razvoju karaktera osobe. Ona pretpostavlja postizanje pretežno⁵ kreativne orijentacije; u toj orijentaciji osoba je nadrasla zavisnost, narcisoidnu svemoć, želju za iskorištavanjem ili okupljanja drugih, te stekla vjeru u vlastite ljudske moći, hrabrost za oslanjanje na te moći u postizanju svojih ciljeva. Do mjere u kojoj te kvalitete nedostaju, osoba se boji sama sebe – pa tako i voljenja.

Onkraj elementa davanja, aktivni karakter ljubavi postaje očit u činjenici implicitnog zadržavanja određenih temeljnih elemenata, zajedničkih svim formama ljubavi. To su *brižnost, odgovornost, respektiranje i znanje*.

Da ljubav implicira brižnost je najočitije, u majčinoj ljubavi prema svom djetetu. No nikakva obećanja njene ljubavi ne bi nas pogodila tako ozbiljno, kao stvarni nedostatak njene brige za djetesce, ukoliko ignorira njegovo hranjenje, kupanje, davanje fizikalne ugone; a impresionirani smo njenom ljubavlju ukoliko vidimo da se brine za svoje dijete. Nema čak ni razlike spram ljubavi prema životinjama ili cvijeću. Ako nam žena kaže da voli cvijeće a vidimo kako ga zaboravlja zaliti, nećemo vjerovati u njenu ljubav prema cvijeću. *Ljubav je aktivna briga za život i rast objekta kojeg volimo*. Tamo gdje ta aktivna briga nedostaje, nema ljubavi. Taj je element ljubavi prekrasno opisan u knjizi o proroku Joni. Bog je poslao Jonu u Ninivu i kaže stanovnicima da će biti kažnjeni ako ne isprave zla usmjerenja. Jona je pobjegao od svoje misije, jer se bojao da će se ljudi Ninive pokajati i da će im Bog oprostiti. On je čovjek s jakim osjećajem za red i pravednost no bez ljubavi. Međutim u svom se pokušaju bijega našao u truhu kita, simbolizirajući stanje izoliranosti i uhićenosti narinutom mu zbog nedostatka ljubavi i solidarnosti¹. Bog ga spašava i Jona odlazi u Ninivu. Propovijeda stanovnicima kako mu je rekao Bog pa se dogodila upravo stvar koje se plašio. Ljudi Ninive pokajahu svoje grijehe, krenuše pravim putom, pa im Bog onda oprost i odluči nerazoriti njihov grad. Jona je jako ljut i razočaran; htio je provedbu “pravde” a ne milost. Na kraju nađe malo utjehe u sjeni drveta, koje je Bog

zasadio za njega i koje je raslo štiteći ga od sunca. No kada je Bog uvenuio drvo, Jona je bio depresivan i ljutito se žalio Bogu. Bog odgovori: “Ti koji si gajio simpatije prema drvetu, a za koje nisi ni radio niti mu omogućio rast; ono je izraslo i nestalo noću. A da nisam poštedio Ninive, taj veliki grad, gdje živi više od stotinudvadeset² tisuća ljudi, koji nisu mogli razlikovati svoju desnu od lijeve ruke, kao ni mnogo stoke?” Božji odgovor treba shvatiti simbolički. Naime Bog je rekao Joni da je bit ljubavi u “radu” za nešto i “omogućiti nečiji rast”, kako su ljubav i rad nerazdvojivi. Voli ono za što se radi, a radi se za ono što se voli.

Briga i sklonost impliciraju drugi aspekt ljubavi; odgovornost. Danas se odgovornost često smatra dužnošću, nešto narinuto izvana. No odgovornost, u svom istinskom značenju, je potpuno dobrovoljni čin; to je odziv na potrebe, izražene ili neizražene, drugog ljudskog bića. Biti “odgovoran” znači biti sposoban i spreman “se odazvati”. Jona se nije osjećao odgovornim prema stanovnicima Ninive. On bi kao i Kain mogao upitati “Jesam li čuvar svog brata?” A osoba koja ljubi se odziva, reagira. Život njegova brata nije samo bratov posao, već i njegov vlastiti: On bi trebao osjećati odgovornost za svoje sunarodnjake, kao što je osjeća za sebe samog. Ta odgovornost, u slučaju majke i dojenčeta referencira uglavnom brigu za fizikalne potrebe (nažalost – op. prev.). Kod odraslih odgovornost se odnosi na psihičke potrebe druge osobe.

Odgovornost bi se mogla lagano izroditi u dominaciju i posesivnost (i materijalnu), ako nema treće komponente ljubavi, poštovanja (respekta). Respekt nije strah ili plahost; on denotira, u skladu s korjenom riječi (*respicere* = obazirati se na, uvažavati), sposobnost sagledavanje osobe onakvom kakva je, te svjesnosti o njenoj jedinstvenoj individualnosti, Respekt znači brigu da bi se i ta osoba trebala razvijati i rasti, upravo kao takva. Dakle respekt implicira odsustvo iskorištavanja¹. Želim da voljena osoba raste i da se razvija za i zbog sebe, na vlastite načine a ne sa svrhom služenja meni. Ako volim drugu osobu, osjećam jednost s njim ili s njom, ali s njim ili njom kakvi jesu, a ne kakvim osobama ih trebam kao objekt za moju korist. Jasno je kako je respekt moguć samo ako sam Ja ostvario nezavisnost; ako stojim i hodam bez štaka², bez nužde za dominacijom i eksploatiranjem bilo koga. Uvažavanje postoji samo na temeljima slobode: “*l’amour est l’enfant de la liberte!*” kako kaže jedna stara francuska pjesma, ljubav je dijete slobode, nikada dominacije.

Respektirati osobu nije moguće bez *znanja* o njoj; briga i odgovornost bi bili slijepi, ako ih ne bi vodilo znanje. Znanje bi bilo prazno, ukoliko ne bi bili motivirani odnošenjem. Postoji mnogo slojeva znanja; znanje s aspekta ljubavi, nije znanje koje ostaje na periferiji³, već prodiše do samog srca. To je jedino moguće kada mogu transcendirati brigu o sebi i za sebe i vidjeti drugu osobu pomoću njenih (vlastitih) termina. Mogu na primjer znati da je druga osoba ljuta, čak iako to javno⁴ ne pokazuje; no kako ju mogu poznavati dublje od toga vanjskog prikaza; onda mogu znati da je prestrašena i zabrinuta; da se osjeća usamljenom i osjeća se krivom. Tada znam da je njena ljutnja manifestacija nečeg dubljeg i vidim ju kao uznemirenu i zbunjenu, odnosno kao osobu koja pati, a ne kao sobu koja je ljuta.

Znanje ima još jednu i temeljniju relaciju s problemom ljubavi. Temeljnu potrebu za stapanje⁵ s drugom osobom, kako bi se transcendirao zatvor nečije izoliranosti, što je pak usko povezano s drugom specifično ljudskom željom, tj. željom za znanjem “osobnih tajni”. I dok je život sam po sebi s bioloških aspekata čudo i tajna, čovjek je u svojim ljudskim aspektima neshvatljiva¹ tajna ne samo sebi – već i svojim

bližnjima. Svjesni smo sebe no ipak ma kako se trudili, ne znamo sebe ni svoje bližnje, jer niti smo mi, a ni oni stvari. Što dublje posežemo u dubinu svog ili tuđeg bića, to nas traženo znanje više izbjegava². Ne možemo si pomoći ni prodiranjem u tajnu ljudske duše, u najdublju jezgru koja čini njegovo sebstvo.

Postoji jedan način, očajnički, za saznavanje tajne: onaj kojim se preuzima kompletna moć nad drugom osobom; moći kojom će činiti što mi hoćemo, osjećati što mi hoćemo; misliti što mi hoćemo; koja ga transformira u stvar, našu stvar, naš posjed. Krajnji stupanj takvog pothvata za znanjem leži u ekstremnom sadizmu; žellji i sposobnosti nanošenja patnje ljudskom biću; mučiti ga, siliti ga da izda svoju tajnu u toj svojoj patnji. U tom nastojanju prodiranja do tajne čovjeka, njegove a time i naše vlastite, leži osnovna motivacija za dubinom i intenzitetom okrutnosti i destruktivnosti. Na vrlo jezgrovit način je tu ideja izrazio Issac Babel. Citirao je suvremenika oficira u Ruskom civilnom ratu, koji je označio svog bivšeg majstora mrtvim, rekavši: "Sa strijeljanjem – reći ću to na ovaj način – sa strijeljanjem se samo rješavate čovjeka¹ Sa strijeljanjem nećete nikada doći do duše, do njenog mjesta u čovjeku i načina na koji se ona pokazuje. No ne štedim se i više sam puta gazio² neprijatelja više od sata. Vidite, nastojao sam saznati što je stvarno život, kakav je život na našem putu."⁶

Kod djece često javno vidimo taj put do znanja. Dete nešto rastavlja, razbija to nešto kako bi ga spoznalo; ili trga životinju³, okrutno otkidajući krila leptira kako bi ga upoznalo, silom došlo do njegove tajne. Sama je okrutnost motivirana nečim dubljim – željom za saznavanjem tajne stvari i života.

Drugi način saznavanja "tajne" je ljubav, ljubav je aktivno prodiranje u drugu osobu, pri čemu je moja želja za znanjem umirena spajanjem. U činu fuzije, znam Tebe i Ti znaš mene, znam svakoga – a ništa ne znam. Znam na jedini način kako ono što je živo moguće za čovjeka – iskustvom jednosti – ne bilo kojim znanjima koje nam može dati promišljanje. Sadizam je motiviran željom za spoznavanjem tajne, no ipak ostajemo nezalnicama, kakvim smo bili i ranije. Rastrgavši udove od tijela, jedino što sam učinio je uništavanje objekta. Stoga je ljubav jedini način spoznavanja, kao unija skupova, koja odgovara mom istraživanju. Činom voljenja, davanja sebe u činu prodiranja u drugu osobu, pronalazim sebe, otkrivam sebe, otkrivam obje osobe, otkrivam čovjeka.

Težnja za samospoznajom i spoznajom svojih bližnjih je bilo izraženo u Delfijskom motu¹ "Spoznaaj sebe". To je glavni poticaj² cijele psihologije. No ma koliko velika bila želja za spoznajom svega o čovjeku, njegovo najdublje, želja se nikada ne će ispuniti mišljenjem. Čak kada bi znali i tisuću puta više o sebi, nikada ne bi došli do dna. Još uvijek bi sebi bili enigma. Jedini put do potpunog znanja leži u djelovanju ljubavi: to djelovanje (voljenje - op. prev.) transcendirira misli, transcendirira riječi. To je hrabro ronjenje u iskustvo jednosti. Međutim, znanje u mislima, što je psihološko znanje, je nužan uvjet za puno znanje voljenja. Moram znati sebe i drugu osobu objektivno, kako bi mogao sagledati realitet ili bolje rečeno prevladati iluziju, iracionalnost iskrivljene slike o drugoj osobi. Samo ako drugo biće spoznam objektivno, mogu ga spoznati do krajnje biti, dakle voljenjem⁷.

⁶ I. Bable, Collected Stories, Criterion Books, New York, 1955.)

⁷ Gornja tvrdnja ima jednu važnu implikaciju na ulogu psihologije u suvremenoj Zapadnoj kulturi. I dok velika popularnost psihologije sigurno ukazuje na interes za znanje o čovjeku,

Problem spoznaje čovjeka je paralelan religijskom problemu spoznaje Boga. U konvencionalnoj Zapadnoj teologiji je postojao pokušaj spoznavanja Boga mislima, iskazima o Bogu. Pretpostavka je bila mogućnost spoznaje Boga u mislima. U misticismu¹, koji je konkretan rezultat monoteizma² (kako ću pokušati kasnije pokazati), dan je pokušaj napuštanja mogućnosti spoznaje Boga u mislima pa je spoznavanje Boga pokušavano kroz iskustvo sjedinjenja s Bogom u kojem više nema mjesta - i ne postoji potreba - za spoznajom Boga (znanjem o Bogu).

Iskustvo sjedinjenja s čovjekom ili religijski govoreći, s Bogom, ni u kojem smislu nije iracionalno. Baš suprotno, kao što je naglasio Albert Schweitzer, to je posljedica racionalizma, njegova najsmionija i najradikalnija posljedica. Bazira se na našem znanju temeljnog, a ne slučajnog ograničenja našeg znanja. Znanja kako nikada ne ćemo "shvatiti" tajnu čovjeka i svemira, pri čemu to možemo ipak znati u činu voljenja. Psihologija kao znanost ima svoja ograničenja, a kako je misticismam logična posljedica teologije, pa je stoga konačna posljedica psihologije ljubav.

Brižnost, odgovornost, respekt i znanje su međusobno zavisni³. Oni su sindrom⁴ stajališta koja se nalaze u prirodi osobe; tj. u osobi, koja stvaralači razvija svoje vlastite moći, koja želi posjedovati ono za što je radila, koja je odbacila narcisoidne snove svekolikog znanja⁵ (sveznanja) i svemoći⁶, koja je stekla poniznost temeljenu na unutarnjoj snazi koju jedino može dati izvorna, istinska kreativnost.

Do sada sam govorio o ljubavi kao prevladavanju ljudske izoliranosti, kao ispunjenja težnje za sjedinjenjem. No iznad univerzalne, egzistencijalne potrebe za sjedinjenjem izdiže se specifičnija, biološka potreba: želja za sjedinjenjem muškog¹ i ženskog spola. Ideja polarizacije² je najupadljivije izražena u mitu, po kojem su muškarac i žena bili jedno, pa su bili podijeljeni na polovice, pa od tada svaki muškarac teži za svojim izgubljenim ženskim dijelom, ne bi li se opet sjedinili. (Ista ideja izvorne sjedinjenosti spolova je sadržana u biblijskoj priči o Evi, koja je stvorena od Adamovog rebra, iako je u toj priči, u duhu patrijarhalizma³, žena prikazana sekundarnom obzirom na muškarca).

Značenje mita je dovoljno jasno. Seksualna polarizacija vodi čovjeka u potragu za sjedinjenjem na specifičan način, onaj unije s drugim spolom. Polaritet između muških i ženskih principa postaje dakle i *unutar* svakog muškarca i svake žene. Kao što fiziološki⁴ čovjek i žena imaju hormone suprotnog spola, oni su biseksualni i u psihološkom smislu. Nose u sebi principe primanja i penetriranja (prožimanja), materije i duha. Muškarac - i žena - pronalaze sjedinjenje unutar sebe samo sjedinjenjem svog ženskog i muškog polariteta. Taj je polaritet osnovica sve kreativnosti. Polaritet muško - žensko je i osnovica odnošenja između osoba (interpersonalno odnošenje). To je očito i biloški u činjenici, da je sjedinjenje spermatozoida i jajeta osnovica za rađanje djeteta. No ni u čisto psihičkom kraljevstvu nije drugačije; u ljubavi između muškarca i žene, svatko se od njih dvoje ponovno rađa. (Homoseksualna devijacija je neuspjeh u postizanju tog polariziranog sjedinjenja, pa stoga homoseksualac pati od boli nikada razriješene razdvojenosti, neuspjeha, međutim, koga dijeli s prosječnim heteroseksualcem, koji ne može voljeti.

istovremeno će iznevjeriti nedostatak ljubavi u današnjim međuljudskim odnosima. Psihološko znanje supstituiralo puno znanje u činu voljenja, umjesto da je korak prema njemu.

Isti polaritet muškog i ženskog principa postoji i u prirodi; ne samo očito kod životinja i biljaka, već i u polaritet dviju temeljnih funkcija, primanja i penetriranja. To je polaritet tla i kiše, rijeke i mora, noći i dana, tame i svijetla, materije i duha. Tu ideja je predivno izrazio muslimanski pjesnik i mistik, Rumi:

Nikada, uistinu², ljubavnik ne traži, ukoliko i njegova ljubavnica ne traži.
Kada u neko srce udari munja ljubavi, znaj da i u njemu ima ljubavi.
Kada Božja ljubav Tvoje srce prožima³, bez svake sumnje Bog za njega ljubavi ima.
Nikakav zvuk pljeska ruku ne dolazi iz jedne ruke ukoliko druge nema.
Uzvišena mudrost je sudbina i zapovjed⁴, koja od nas ljubavnike stvori.
Jer zbog takvog prethodnog određenja svaki je dio svijeta je udvojen svojim parom.
Sa stajlišta mudraca, Nebo je muško, a Zemlja žena;
što s Neba padne briga je njena.

Kada toplina Zemlji nesta, Nebo se šaljući toplinu javlja;
kada izgubi svježinu i vlagu, Nebo sve obnavlja
Nebo cirkulira, kao suprug koji hranu traži da se žena osnaži
Zemlja održava kuću, brinući za sve, što porodi i nerođeno², što nosi traži.

Smatraj Zemlju i Nebo prožetim inteligencijom, jer obavljaju posao inteligentnih bića.
Ukoliko taj par ne doživljavaju međusobno zadovoljstvo, zašto gmižu kao ljubavnici?

Bez Zemlje, kako bi cvijeće i drveće cvalo? Što bi onda voda i toplina Neba stvarala?

Bog je stvorio žudnju u muškarcu i ženi da učine sve kako bi svijet bio očuvan njihovim sjedinjenjem, pa je implantirao u svaki dio postojanja želju za drugim dijelom.

Dan i noć su očito neprijatelji; pa ipak služe jednoj svrsi,
da svatko zaljubljen u nekog može usavršiti međusobno napredovanje,
bez noći, priroda muškarca ne bi primila nikakav prihod, pa se danju ništa ne bi moglo trošiti.⁸

Problem polariteta muško – žensko vodi daljnjim diskusijama na temu ljubavi i seksa. Govorio sam ranije kako je Freud pogriješio promatrajući ljubav ekkluzivno kao izraz – ili sublimaciju¹ – seksualnog instinkta, ne prepoznavajući da je seksualna želja jedna manifestacija potrebe za ljubavlju i sjedinjenjem. Ta pogreška seže i dublje. U skladu s njegovim fiziološkim materijalizmom, vidi u seksualnom instinktu rezultat kemijski proizvedenih napetosti u tijelu, koje su bolne i teže oslobađanju od te napetosti. Cilj je seksualne želje u otklanjanju te bolne napetosti; a seksualno zadovoljavanje leži u ostvarivanju tog otklanjanja. To stajalište vrijedi sve dok seksualna želja djeluje na isti način kao glad ili žeđ u slučaju pothranjenosti organizma. Seksualna je želja u toj koncepciji kao neki svrbež², koga seksualno zadovoljavanje otklanja. U stvari, što se ovog koncepta seksualnosti tiče, masturbacija³ bi bila idealna seksualna satisfakcija. Ono što Freud paradoksalno ignorira je psiho-biološki aspekt seksualnosti, muško - ženski polaritet i želju za premoštavanjem tog polariteta.

Ta čudna pogreška je vjerojatno omogućena Freudovim ekstremnim patrijarhalizmom, koji ga je vodio do pretpostavke da je seksualnost, sama po sebi,

muška, te da je u tom kontekstu ignorirao specifičnu žensku seksualnost. Izražava tu ideju u “Tri priloga za teoriju seksa”, govoreći kako je libido uobičajeno “muške prirode”, nezavisno o tomu radi li se o libidu muškarca ili žene. Ista je ideja izražena i u racionaliziranoj formi u Freudovoj teoriji, po kojoj mali dječak doživljava ženu kao kastriranog muškarca, pa da ona u svojoj osobnosti teži raznim kompenzacijama za gubitak muških genitalija. No žena nije kastrirano muško i njena seksualnost je specifično ženska i nije neka vrsta “muške prirode”.

Seksualna privlačnost između spolova je samo djelomično motivirana uklanjanjem napetosti; ona je uglavnom potreba za sjedinjenjem s drugim spolom. U stvari erotska privlačnost nije ni na koji način samo izražena u seksualnoj privlačnosti. Postoji muževnost i ženstvenost i u *karakteru* i u *seksualnoj funkciji*. Karakter muževnosti se može definirati kao postojanjem kvaliteta penetracije, vođenja, aktivnosti, discipline i avanturizma; ženstveni karakter pak kvalitetama prihvatanja plodnosti, zaštite, realizma, trajnosti, majčinstva. (Mora se uvijek biti svjestan da svaka individua ima stopljene obje karakteristike, no s prevagom² onih koji pripadaju odgovarajućem spolu). Vrlo često, ukoliko su znakovitosti karaktera muškosti oslabljeni jer je emocionalno još uvijek ostao dijete, on će pokušati kompenzirati taj nedostatak ekskluzivnim naglašavanjem svoje muške uloge u seksu. Rezultat je Don Juan, koji treba dokazivanje svoje muškosti³ u seksu, jer je nesiguran u svojoj muškosti u kategorijalnom smislu. Kada je paraliza muškosti još ekstremnija, sadizam (korištenje sile) postaje glavna – pervertirana – zamjena za muškost. Ako je ženska seksualnost oslabljena ili pervertirana, ona se transformira u mazohizam ili želju za posjedovanjem.

Freuda su kritizirali zbog precjenjivanja seksa. To kritiziranje je često bilo potaknuto željom za eliminiranjem elemenata iz Freudova sustava, koji su budili kritiku i odbojnost kod ljudi konvencionalnog uma. Freud je snažno osjećao tu motivaciju i samo se zbog tog razloga borio protiv svakog pokušaja promjene svoje teorije o seksu. I stvarno, u ono doba je Freudova teorija imala stimulirajući i revolucionarni karakter. I dok je to bila istina oko 1900. godine, to više nije istina pedeset godina kasnije. To više nije istina pedeset godina kasnije. Seksualni su se običaji¹ toliko promijenili, tako da Freudove teorije više ne šokiraju Zapadnu srednju klasu i radi se o donkihotskoj³ vrsti radikalizma, kada danas ortodoksni analitičari još uvijek misle da su hrabri i radikalni ako brane Freudovu seksualnu teoriju. U stvari, njihova je vrsta psihoanalize konformistička a uz to niti ne pokušavaju postavljati pitanja, koja bi vodila kritici suvremenog društva.

Moja kritika Freudove teorije nije zbog prenaglašavanja seksa, već zbog neuspjeha dovoljno dubokog razumijevanja seksa. Poduzeo je prvi korak u otkrivanju značaja interpersonalnih strasti; koje je u skladu sa svojim filozofskim premisama objasnio fiziološki..

U daljnjem razvoju je psihoanaliza nužna kako bi se korigirao i produbio Freudov koncept preslikavanjem njegovih uvida iz psihološke u biološku dimenziju.⁹

⁹ Fromm je sam napravio prvi korak u tom smjeru u kasnijem konceptu instinkta života i smrti. Njegov koncept života (*eros*) kao princip sinteze i unificiranja je na potpuno drugačijoj razini od onog njegova koncepta libida. No uprkos tomu što je teorija instinkta života i smrti bila prihvaćena od ortodoksnih analitičara, tao prihvatanje nije vodilo fundamentalnoj reviziji koncepta libida, posebno vezano za relevantni klinički rad.

2. Ljubav između roditelja i djeteta

Novorođeno dijete bi osjećalo strah od umiranja, ukoliko li ga milostiva sudbina ne bi sačuvala od bilo kakve svjesnosti straha uključenog u odvajanju od majke i od intrauterine egzistencije.¹ Čak i nakon rođenja, novorođeno dijete se jedva razlikuje od onog što je bilo prije rođenja; ne može raspoznavati objekte, još nije svjestan samog sebe i svijeta koji postoji izvan njega. Jedino osjeća pozitivne stimulacije topline i hrane i ne razlikuje² toplinu i hranu od svog izvora; majke. Majka je topline, majka je hrana, majka je euforično stanje³ zadovoljstva i sigurnosti. To je stanje narcisoidnosti, da koristimo Freudov termin. Vanjski realitet, osobe i stvari, imaju značenje samo ukoliko zadovoljavaju ili frustriraju unutarnje stanje tijela. Stvarno je samo ono unutra; ono što je izvana je stvarno samo u terminima mojih potreba – nikada u terminima svojih vlastitih kvaliteta ili potreba.

S rastom i razvojem djeteta, ono se osposobljava za percipiranje stvari onakvima kakve jesu; zadovoljstvo hranjenjem se diferencira od bradavice, grudi se diferenciraju od majke. Dijete eventualno doživljava svoju žeđ, mlijeko koje ga zadovoljava, dojke i majku kao različite entitete. Uči percipirati različitost mnogih drugih stvari, kao da imaju samostalno postojanje. Tada počinje davati imena. U isto vrijeme uči kako s njima baratati; uči da je vatra vruća i bolna, da je majčino tijelo toplo i puno užitaka, da je drvo tvrdo i teško, da je papir lagan i da se može trgati. Uči kako upravljati ljudima; da će se majka smješkata kada jede; da će ga uzeti u naručje ako plače; da će biti zadovoljna ako isprazni crijeva. Svi se ti doživljaji kristaliziraju i integriraju u iskustvo: *voli me*. Voljen/a sam zato što sam majčino dijete. Vole me jer sam bespomoćan. Voljen/a sam zato što sam lijep, vrijedan divljenja. Voljeno sam dijete, jer me majka treba. Ako to stavimo u općenitiju formulu²: *voljeno sam dijete zbog toga što postojim* ili možda točnije rečeno: *voljeno sam dijete, zato što postojim*. Iskustvo majčinog voljenja je pasivno. Ništa ne mora dijete učiniti da bi bilo voljeno – ljubav majke je bezuvjetna (osim u slučajevima odbacivanja djeteta nakon poroda – op. prev.). Jedino što moram raditi je *biti* – njezinim djetetom. Ljubav majke je blaženstvo, mir, ne mora se stjecati, ne treba se zaslužiti. No postoji i negativna strana kvalitete bezuvjetnosti¹ majčineljubavi. Ne samo da se ne mora zaslužiti – *ne može* se steći, kreirati, kontrolirati. Ako postoji, ona je blagoslov; ukoliko je nema to je kao da je sva ljepota otišla iz života – i nema ničega, što dijete može učiniti da bi ju kreiralo.

Za većinu djece prije starosti između osam i pol do deset¹⁰, problem je skoro ekskluzivno u *biti voljen* – voljen za ono što dijete je. Do tog vremena dijete još ne voli; odziva se zahvalnošću, veseljem zato što je voljeno. U tom dobu djetetovog razvoja javlja se novi faktor u slici: onaj novog osjećaja kreiranja ljubavi vlastitom aktivnošću. Po prvi put dijete promišlja o davanju nečega majci (ili ocu), kreiranja nečeg – pjesme, crteža ili bilo čega drugog. Po prvi put u djetetovom životu, ljubav se transformira iz *biti voljeno* u *voljenje*; u kreiranje ljubavi. Potrebno je mnogo godina od tih prvih početaka do sazrijevanja ljubavi. Eventualno je dijete, koje bi u to doba moglo biti adolescentom², prevladalo svoj egocentrizam³; druga osoba nije više primarno sredstvo zadovoljavanja svojih vlastitih potreba. Potrebe druge osobe su jednako važne, kao i vlastite – u stvari, postaju važnijim. Davati postaje većim zadovoljstvom, većom radošću, od primanja; voljeti je važnije od biti voljen,

¹ ⁰ CL Sullivan-ov opis tog razvoja u “Interpersonalnoj teoriji psihijatrije”, W.W. Nortto & Co., New York, 1953.

Voljenjem djetete napušta samoću i izolaciju zatvorske samice, konstituiranu stanjem narcizma i centriranosti na samog sebe. Osjeća smisao novog sjedinjenja, dijeljenje jednosti. A više od toga, osjeća potencijal kreiranja ljubavi voljenjem – a ne zavisnosti o primanju kada je voljeno – zbog čega je moralo biti malo, bespomoćno, bolesno – ili “dobro”. Djetinja¹ ljubav slijedi princip “*Volim zato što sam voljen*”. Zrela ljubav slijedi princip: “*Voljen sam jer volim*”. Nezrela ljubav kaže: “*Volim Te jer Te trebam*”. Zrela ljubav kaže: “*Trebam Te jer Te volim*”.

Usko povezano s razvojem sposobnosti voljenja je i razvoj *objekta* voljenja. U prvim mjesecima i godinama, djetete je usko privrženo majci. Ta emocionalna veza počinje prije trenutka rođenja, kada su majka i djetete još uvijek jedno, iako ih je dvoje. Rođenje mijenja donekle situaciju, no ne toliko koliko to izgleda. Dijete je, iako sada živi izvan maternice, još uvijek potpuno zavisno o majci. No nezavisnost svakodnevno raste; uči hodati, govoriti, samostalno istraživati svijet; odnošenje s majkom gubi svoj životni značaj a umjesto toga odnošenje prema ocu postaje sve važnije.

Za razumijevanje tog pomaka od majke prema ocu, moramo razmotriti bitnu razliku u kvaliteti između majčinske i očinske ljubavi. Već smo govorili o majčinskoj ljubavi. Majčinska je ljubav (ako postoji – op. prev.) po samoj prirodi stvari bezuvjetna. Majka voli novorođeno djetete, jer je to njeno djetete, ne zato što je djetete ispunilo neke specifične uvjete ili je živjelo prema nekim specifičnim očekivanjima. (Naravno kada govorim o majčinskoj i očinskoj ljubavi, govorim o “idealnim tipovima” – u smislu Max Webera ili u smislu arhetipa Junga – što ne implicira da svaka majka i svaki otac vole na taj način. Referenciram na majčinske i očinske principe, koji su predstavljeni u osobama majke i oca). Bezuvjetna ljubav odgovara onoj najdublje čežnje za pripadanjem, ne samo djeteta već i svakog ljudskog bića; s druge strane, biti voljen zbog nečije vrijednosti, zato što to netko zaslužuje, uvijek ostavlja sumnju; možda nisam zadovoljio osobu, koja bi me trebala voljeti u skladu s mojim željama; možda ovo ili ono - uvijek postoji strah od mogućnosti nestanka ljubavi. Nadalje, “zaslužena” ljubav uvijek ostavlja gorak osjećaj nevoljenosti zbog onog što jesmo, odnosno u krajnjoj analizi uopće nevoljeni već iskorištavani. Nije čudno što se svi držimo majčinske ljubavi, i kao djeca i kao odrasli. Većina djece ima sreću što može primiti majčinsku ljubav (o čemu će se kasnije diskutirati). Kada odrastu, ta im se čežnja mnogo teže ispunjava. Kod najispunjenijeg razvoja to ostaje komponentom normalne erotske ljubavi i često nalazi iskaz u religijskim formama, a češće u neurotičnim formama.

Oдноšenje s ocem je potpuno drugačije. Majka je kao izvor od kuda smo došli, priroda, tlo, ocean; otac ne predstavlja nikakav sličan dom. Slabo je povezan s djetetom u prvim godinama života pa se njegova važnost ne može uspoređivati s onom majke. No kako otac ne predstavlja prirodni svijet, on predstavlja drugu stranu ljudske egzistencije; svijet misli i od ljudi kreiranih stvari, zakon i red, disciplinu, putovanja i pustolovine. Otac poučava djetete, on pokazuje djetetu put u svijet.

Usko povezan s tom funkcijom je i društveno-ekonomski razvoj. Kada je nastalo privatno vlasništvo i kada su ga kao takvo mogli sinovi naslijeđivati, očevi su počinjali istraživati kojem bi sinu mogli ostaviti svoje vlasništvo. Naravno, to je bio onaj koji za koga je otac mislio da je najprilagođeniji njegovoj ideji o nasljedniku, sin koji mu je najviše sličio i koga je posljedično najviše volio. Očinska ljubav je

uvjetovana ljubav. Njen je princip “Volim Te jer ispunjavaš moja očekivanja, jer ispunjavaš svoje dužnosti i zato što si jednak meni”. U uvjetnoj ljubavi oca, kao i kod bezuvjetne ljubavi majke, nalazimo negativni i pozitivni aspekt. Negativni aspekt je sama činjenica da se očevu ljubav mora zaslužiti, da se ona može izgubiti ako se ne čini očekivano. U prirodi ljubavi oca leži činjenica da je poslušnost glavna vrлина, a neposluh glavni grijeh – a kazna za to je povlačenje očinske ljubavi. Pozitivna strana je jednako važna. Kako je ljubav oca uvjetovana, sin može činiti stvari da bi ju stekao, može za nju raditi; njegova ljubav nije van moje kontrole što je slučaj s ljubavlju majke (ako je ima – op. prev.).

Stajalište majke i oca prema djetetu je usklađeno s (vlastitim) potrebama djeteta. Dojenče treba bezuvjetnu majčinu ljubav i brigu kako fiziološku¹ tako i psihološku². Dijeta iza šeste godine starosti, počinje trebati ljubav oca, njegov autoritet i vođenje. Majka treba ostvariti sigurnost djeteta u životu, dok otac ima funkciju poučavanja, te vođenja kako bi se dijete moglo konfrontirati i nositi s³ problemima društva u kojem je rođeno. U idealnom slučaju, majčina ljubav ne pokušava ometati odrastanje djeteta, ne pokušava izričito naglašavati⁴ bespomoćnost. Majka bi trebala vjerovati u život, pa stoga ne bi trebala biti pretjerano zastrašena i prenositi svoju anksioznost na dijete. Dijelom njenog života bi trebala biti želja o nezavisnosti djeteta i vjerojatnom odvajanju od majke. Ljubav oca bi trebala biti vođena principima i očekivanjima; strpljiva i tolerantna, a ne prijeteca zastupanjem principa poslušnosti. Trebala bi rastućem djetetu davati jačajući osjećaj kompetentnosti i eventualno mu dozvoliti ostvarivanje vlastitog autoriteta i oslobađanja od veza prema ocu⁵.

Tako će vjerojatno zrela osoba doći do točke kada će i sama biti vlastitom majkom i ocem. Izgledat će kao ima savjest majke i oca. Majčina savjest kaže: “Nema nedjela, zločina koji bi te mogli riješiti moje ljubavi, mojih želja za Tvoj život i sreću.” Očeva savjest kaže: “Pogriješio si i ne možeš izbjeći prihvaćanje određenih posljedica svog neprimjerenog djelovanja i prije svega moraš promijeniti svoje načine i putove, ukoliko želiš biti kao ja”. Zrela osoba se oslobađa vanjskih likova no ugrađuje ih u svoju unutrašnjost. Nasuprot Freudovom konceptu super-ega, zrela osoba ne preuzima u sebstvo *inkorporiranjem* majke i oca, već nadogranjom svog kapaciteta za voljenje u skladu s majčinom savjesti dok svoje rezoniranje i prosuđivanje nadograđuje očevom savjesti. Nadalje zrela osoba voli i pomoću obje savjesti, uprkos činjenici što one izgledaju suprotstavljane jedna drugoj. Ako bi osoba zadržala samo očevu savjest, mogla bi postati tvrdom i nehumanom. U slučaju zadržavanja samo majčine savjesti ta bi osoba bila pogodna za gubitak kapaciteta prosuđivanja i za spriječavanje vlastitog razvoja i razvoja drugih.

U tom razvoju od centriranosti na majčinu ljubav prema centriranosti na oca (očevu ljubav), uz eventualnu sintezu tih ljubavi leži temelj mentalnog zdravlja i postizanja zrelosti. U neuspješnosti takvog razvoja leži pak temeljni uzrok neurozama. I dok je izvan dosega ove knjige potpunije razvijanje tog trenda misli, neke kratke primjedbe mogu poslužiti za pojašnjenje takve tvrdnje.

Jedan uzrok neurotičnog razvoja može biti kod dječaka, čija ga majka voli, no pri tomu ga pretjerano razmazila ili je pretjerano dominantna uz slabog i nezainteresiranog oca. U takvom slučaju dječak može ostati fiksiran na ranu privrženost majci, razvijajući se u osobu zavisnu o majci s osjećajem bespomoćnosti i s karakteristikama teženja prema receptivnoj osobi, tj. na primanje, da bude zaštićen,

da se o njemu brine i komu nedostaju očinske kvalitete – disciplina, nezavisnost, te sposobnost samostalnog vladanja svojim životom. Može pokušavati tražiti “majke” i svakomu, katkada u ženama no katkada u muškarcima koji predstavljaju poziciju autoriteta i moći. Ako je, pak s druge strane, majka hladna, neresponsivna¹ i dominirajuća, dječak može prenijeti potrebu za majčinom zaštitom na svog oca i druge figure očeva – u takvom je slučaju krajnji rezultat sličan prethodnom primjeru. – ili će se razviti u jednostrano na oca orijentiranu osobu, potpuno predanu principima zakona, reda i autoriteta, bez sposobnosti da očekuje ili prima bezuvjetnu ljubav. Takav se razvoj u nastavku pojačava, ukoliko je otac autoritaran i u isto vrijeme jako privržen sinu. Ono što je karakteristika svih takvih neurotičnih razvoja je činjenica da se ne razvije ili princip majčinstva ili princip očinstva ili – a to je teži slučaj neurotičnog razvoja – da uloge majke i oca postanu pobrkane i vezano za odnošenje osobe prema okolini i obzirom² na utjecaj tih uloga u unutrašnjem životu osobe. Daljnje ispitivanje bi moglo¹ pokazati kako se određeni tipovi neuroza, kao što je opsesivna neuroza, razvijaju više na osnovi jednostrane privrženosti ocu, dok druge kao histerija, alkoholizam, nesposobnost izražavanja i realnog nošenja sa životom, te depresija, koja rezultira zbog centriranosti na majku.² (kao posljedica pomanjkanja majčine ljubavi ?? – op. prev.).

3. OBJEKT LJUBAVI

Ljubav nije primarno odnošenje prema specifičnoj osobi; ona je *stajalište, orijentacija karaktera* koje određuje odnos osobe prema svijetu kao cjelini, ne prema jednom “objektu” ljubavi. Ako osoba voli samo drugu osobu i ravnodušna je prema ostalim sunarodnjacima, njegova ljubav nije ljubav, već simbiozna povezanost ili prošireni egoizam. No većina ljudi vjeruje da je ljubav (voljenje) konstituirana od objekta, a ne od sposobnosti. U stvari ljudi vjeruju kako je upravo to dokaz veličine njihove ljubavi, ako ne vole nikoga drugog osim “voljene” osobe. To je ista zabluda, koju smo već ranije spomenuli. Zato što netko ne vidi da je ljubav aktivnost, moć duše, vjeruje da je jedino nužno naći pravi objekt – pa će sve nakon toga ići samo po sebi. Ovo se stajalište može usporediti s³ čovjekom, koji želi crtati, no koji ne želi učiti umjetnost slikanja, tvrdeći da samo mora čekati pravi objekt pa će onda naslikati prekrasnu sliku. Ako istinski volim neku osobu, volim sve osobe, volim svijet, volim život. Ako mogu nekome reći “Volim Te”, moram moći reći i “Volim Te u svakomu”, kroz Tebe volim cijeli svijet, volim i sebe u Tebi”.

Reći da je ljubav orijentacija koja referencira na sve, a ne na jednu osobu ne implicira međutim ideju o nepostojanju razlika između različitih tipova ljubavi, zavisno o vrsti objekta koje se voli.

Temeljna vrsta ljubavi, koja je u podlozi svih tipova ljubavi je *bratska ljubav*^o. Pod tim mislim osjećaj odgovornosti, brige, respekta, znanja o svim ljudskim bićima, želji za podupiranjem i unaprijeđivanjem života. To je vrsta ljubavi o kojoj Biblija govori, kada kaže “ljubi bližnjega svoga kao samog sebe”. Bratska ljubav je ljubav prema svim ljudskim bićima; karakterizirana¹ samim nepostojanjem ekskluzivnosti. Ako sam razvio sposobnost voljenja, onda volim braću bez svoje volje. U bratskoj je ljubavi

^o U originalu, na njemačkom, je izraz "Nächstenliebe", što znači ljubav prema bližnjem, a kako je u ovoj knjizi korišten termin "brotherly love" na hrvatskom je ostavljena intencija prijevoda na engleski, tj. suženo značenje, spram bližnjega svoha - op. prev.

iskustvo sjedinjenja svih ljudi, ljudske solidarnosti, ljudske jednosti. Bratska je ljubav temeljena na iskustvu da smo svi jedno. Razlike u talentima, inteligenciji, znanju su zanemarive u usporedbi s identificiranjem sa zajedništvom svih ljudi. Kako bi iskusili taj identitet, potrebno je penetrirati od periferije prema središtu. Ako se uglavnom površno percipira druga osoba, onda se percipiraju samo razlike, koje nas razdvajaju. Ako se prodire u srž, percipira se naša jednost, činjenica našeg bratstva. To je odnos od centra s centrom – umjesto samo perifernog s perifernim – to je “temeljno odnošenje”. Ili kako je to tako lijepo rekao Simon Well: “Iste riječi (na pr. muškarac kaže svojoj supruzi “Volim Te”) su otrcane ili nešto izvanredno u skladu s načinom kojim je to irečeno. A način zavisi o dubini područja ljudskog bića iz koje proizlazi bez volje sposobne izreći nešto drugo. A čudesnom usklađenošću doseže se isto područje druge osobe, koja ih sluša. Dakle slušatelj može prosuditi, ima li bilo kakvu moć razotkrivanja vrijednosti riječi.¹¹

Bratska je ljubav ljubav između jednakih; no stvarno iako jednaki nismo uvijek “jednaki”; ukoliko smo humani, svi trebamo pomoć. danas ja, sutra Vi. No ta potreba za pomoći ne znači nečiju bespomoćnost, moć drugog. Bespomoćnost je tranzicijsko stanje; sposobnost stajanja i hodanja na "vlastitim nogama" je permanentna i opća.

Pa ipak je ljubav nekog bespomoćnog, siromašnog i uz to stranca, početak bratske ljubavi. Voljeti svoje po mesu i krvi nije nikakvo postignuće. Životinja voli svoje mlado i brine za njega. Bespomoćan voli svog gazdu, jer njegov život zavisi o gazdi; dijete voli svoje roditelje jer ih treba. Jedino se ljubav koja ne služi nekoj svrsi počinje razvijati. Znakovito je u Starom zavjetu¹, da je centralni objekt ljudske ljubavi siromah, stranac, udovica i siročće, te eventualno nacionalni neprijatelj, Egipćanin i Edomit. Samilošću prema bespomoćnim, počinje se razvijati ljubav za brata; a u svojoj ljubavi prema samom sebi, čovjek voli i onog komu je potrebna pomoć, krhkom, nesigurnom ljudskom biću. Samilost implicira element znanja i identificiranja. “Ti znaš srce stranca”, kaže se u Starom zavjetu, “jer ste bili stranci u zemlji Egiptu; stoga voli stranca!¹²

b) Majčinska ljubav

Već smo se bavili s prirodom majčinske ljubavi u prethodnom poglavlju² gdje smo diskutirali razliku između ljubavi majke i ljubavi oca. Ljubav majke, kao što sam tamo rekao, je bezuvjetna afirmacija djetetovog života i njegovih potreba. No potreban je važan dodatak tom opisu. Afirmacija¹ djetetovog života ima dva aspekta; jedan je briga i odgovornost, koji su apsolutno potrebni za očuvanje života djeteta i njegov rast. Drugi aspekt ide dalje od samog očuvanja života. Odnosi se na stajalište kojim se djetetu usađuje ljubav za življenjem iz kojeg dobiva općenitu svijest i njena različita stanja; da je dobro biti živ, te da je dobro biti malim dječakom ili djevojčicom i to upravo na ovoj Zemlji! Ta dva aspekta majčinske ljubavi su vrlo jezgrovito izražena u Biblijskoj priči o kreaciji. Bog je kreirao svijet i čovjeka. To odgovara² jednostavnoj brizi i afirmiranju postojanja. Svakim danom nakon što je stvorio prirodu - i čovjeka - Bog kaže: “To je dobro”. Majčinska ljubav u tom drugom koraku omogućava djetetu osjećanje, da je dobro biti rođen, usađujući djetetu

¹ Simon Well, “Gravity and Grace”, G.P. Putman’s Sons, New York, 1982., p. 117

¹ ² Istu je ideju izrazio Hermann Cohen u svojoj Reliji razuma iz izvora Judaizma, 2. izdanje, J.Kaufman Verlag, Frankfurt am Main, 1929, p. 168 ff.

ljubav za životom a ne samo želju za preživljavanjem. Ista se ideja može prepoznati i u drugom biblijskom simbolizmu. Obećana zemlja (zemlja je uvijek simbol majuke) je opisana kao zemlja u kojoj “teče mlijeko i med”. Mlijeko je simbol prvog aspekta ljubavi, onog brige i afirmacije. Med simbolizira slatkoću života, ljubavi prema životu i sreću življenja. Većina je majki sposobna davati “mlijeko”, no samo manjina može davati i “med”⁴. (a što ako majka svjesno ne daje ni mlijeko – op. prev.). No da bi bila sposobna davati med, majka mora biti ne samo “dobra majka”, već mora biti i sretna osoba – a taj cilj ne ostvaruje mnogo majki. O veličini utjecaja na dijete se teško može pretjerati.⁵ Majčinska ljubav prema životu je jednako zarazna (prijelazna) kao i njena anksioznost (kao i nezadovoljstvo novim stanjem – op. prev.). Oba stajališta imaju duboke posljedice na djetetovu osobnost; stvarno se može razlikovati među djecom – i odraslima – one, koji su dobili samo “mlijeko” i one koji su dobili “mlijeko i med”. (ali postoje i oni koji nisu dobili ni mlijeko niti med, a njih je najlakše prepoznati, jer su najčešće izgbubljene ADHD osobe - op. prev.)

Suprotno bratskoj ljubavi i erotskoj ljubavi, kao ljubavima između jednakih, odnošenje majke i djeteta je po samoj prirodi¹ jedna od nejednakosti, u kojoj jedno treba svu pomoć a drugo ju daje. Po tom altruističkom², nesebičnom karakteru je i majčinska ljubav smatrana najvišom vrstom ljubavi i najsvetijom od svih emocionalnih veza. Izgleda međutim da stvarno postignuće majčinske ljubavi ne leži u majčinskoj ljubavi prema malom djetetu, već u njenoj ljubavi prema razvoju djeteta. U stvari u velikoj većini slučajeva, radi se o majkama koje vole tako dugo dok je dijete malo i još uvijek potpuno zavisno o njima. Većina žena želi djecu i sretno su s novorođenim djetetom žudeći se brinuti za njih. To se dešava uprkos činjenici da ne “dobiju” ništa zauzvrat od djeteta, osim smješka ili izražaja zadovoljstva na njihovom licu. Izgleda kako je to stajalište djelomično ukorjenjeno u instinktima, koji se mogu naći i kod ženki životinja, jednako kao i u žena kod ljudi. Ma koliko bila jaka težina tog faktora instinkta, radi se i o specifično ljudskim psihološkim čimbenicima, odgovornima za taj tip majčinske ljubavi. Ukoliko majka svoje malo dijete još uvijek osjeća dijelom sebe, njena ljubav i zasljepljenost, mogu biti zadovoljenje njenog narcisoizma. Druga se motivacija može naći u majčinoj volji za moć ili žudnji za posjedovanjem. Dijete, koje je bespomoćno i potpuno zavisno o njenoj volji, je prirodni objekt zadovoljavanja dominirajuće i posjedovanja željne žene.

Ma kako česte bile te motivacije¹, one su vjerojatno manje važne i manje univerzalne od one koja se može nazvati potrebom za transcendiranjem. Ta potreba za transcendencijom pripada grupi najtemeljnijih potreba čovjeka i ukorjenjena je u činjenici postojanja svoje samo-svjesnosti., u činjenici njenog nezadovoljstva ulogom marionete i ne prihvaćanjem sebe kao bića kockom bačenog iz šalice. Mora se osjećati kreatorom, kao netko tko je transcendirao pasivnu ulogu kreiranog. Postoji mnogo načina za postizanje tog zadovoljstva kreativnosti; najprirodniji i ujedno najlakši za postizanje je majčina briga i ljubav za svoju kreaciju. Transcendira sebe u malom djetetu, svojom ljubavlju jer ona daje njenom životu značenje i važnost. (U samoj nesposobnosti muškarca da zadovolji svoju potrebu za transcendencijom rađanjem djeteta, leži njegov poriv za samotranscendencijom kreiranjem umjetnih stvari i ideja).

No dijete mora rasti i razvijati se. Mora izaći iz maternice, odvojiti se od majčinih grudiju; mora eventualno postati potpuno odvojeno ljudsko biće. Sama bit majčinske ljubavi je briga za rast i razvoj, a to znači i želju za odvajanjem djeteta od majke. I tu leži osnovna razlika prema erotskoj ljubavi. U erotskoj ljubavi, dvoje ljudi, koji su bili razdvojeni postaju jedno. U majčinoj ljubavi, dvoje ljudi koji su bili jedno postaju

dvoje. Majka mora ne samo tolerirati, već mora to i željeti te podržati djetetovo odvajanje. Samo u toj fazi, majčina ljubav postaje teškim zadatkom jer zahtijeva nesebičnost, sposobnost svekolikog davanja, ne želeći ništa drugo do sreće voljenog bića. I u toj fazi mnoge majke neispunjavaju zadatak majčine ljubavi. Nacisoidne, dominirajuće, posesivne žene uspijevaju biti “majke koje vole” dijete sve dok je ono malo. Samo majke koje stvarno vole, žene koje su sretnije u davanju nego u primanju, žene koje su izrazito ukorjenjene u vlastitoj egzistenciji, mogu biti majke koje vole i onda kada je dijete u procesu odvajanja.

Majčina ljubav za rastuće dijete, ljubav koja ne traži ništa za sebe, predstavlja možda najtežu formu ljubavi koju bi trebalo postići, a koja je i varljivija zbog lakoće s kojom majka može voljeti svoje malo dijete. No upravo zbog te teškoće, žena može ostvariti istinsku majčinsku ljubav samo ako stvarno može voljeti; ako je sposobna voljeti svog muža, drugu djecu, strance, sva ljudska bića. Žena koja nije sposobna voljeti u tom smislu može hiniti majčinsku ljubav dok je dijete malo, no ne može biti majka koja voli; to se najbolje testira voljnošću podnošenja razdvajanja kada majka ne može nastaviti niti s hinjenjem.

c. Erotska ljubav

Bratska ljubav je ljubav između jednakih; majčina ljubav je ljubav za bespomoćne. Ma koliko međusobno različite, zajedničko im je što po svojoj prirodi nisu ograničene na jednu osobu. Ako volim svog brata, volim svu svoju braću; ako volim svoje dijete, volim svu svoju djecu, a onkraj toga volim i svu djecu i sve one koji su potrebiti moje pomoći. U suprotnosti s oba ta tipa ljubavi stoji *erotska ljubav*; to je žudjenje za kompletnom fuzijom, za sjedinjenjem s drugom osobom. Po svojoj je prirodi ekskluzivna i nije univerzalna; možda je i najvarljivija forma ljubavi, koja uopće postoji.

Prije svega ona se često brka s eksplozivnim iskustvom “zaljubljivanja”, nenadanog kolapsa barijera koje su postojale sve do tog trenutka između dva stranca. No kao što smo već naglasili ovo iskustvo iznenadne intimnosti je po svojoj prirodi vrlo kratkog trajanja¹. Nakon što su stranci postali intimno znane osobe, više nema barijera koje treba prevladati, nema iznenadne bliskosti koju se tek može postići. “Voljena” osoba postaje jednako dobro poznata, kao što poznamo i sami sebe. Možda je bolje reći slabo poznata. Kada bi bilo neistražene dubine u iskustvu s drugom osobom, čovjek bi mogao doživljavati beskonačnost osobnosti te osobe zbog tolike nepoznata – pa bi se čudo prevladavanja barijera moglo događati svakog dana iznova. No za većinu ljudi se njihove osobnosti vrlo brzo istraže pa ubrzo postaju istrošene, jer je njihova intimnost utemeljena primarno seksualnim kontaktom. Zato što doživljavaju izoliranost od drugih primarno kao fizikalno razdvajanje, fizikalno spajanje znači prevladavanje te izoliranosti.

Uz to postoje i drugi faktori, koji za mnogo ljude označavaju prevladavanje izoliranosti. Govoriti o svom vlastitom osobnom životu, svojim nadama i strahovima, pokazivati se s djeci sličnim¹ ili djetinjastim² aspektima, uspostaviti zajednički interes naspram³ svijeta – sve se to smatra prevladavanjem izoliranosti. Čak se i pokazivanje svoje ljutnje, mržnje, potpunog nedostatka inhibicija smatra intimnošću, što može objasniti međusobnu pervertiranu privlačnost kod vjenčanih parova, koji su intimni samo kada su u krevetu a inače se ispuhavaju svojom međusobnom⁴ mržnjom i

bijesom. No svi ti tipovi bliskosti tendiraju sve većoj redukciji kako vrijeme prolazi. Posljedica je traženje ljubavi s drugom novom osobom, s novim strancem. I opet se stranac transformira u "intimnu" osobu, opet je iskustvo zaljublivanja stimulirajuće i intenzivno, pa se opet polagano taj intenzitet smanjuje i završava sa željom za novim osvajanjem, novom ljubavlju – uvijek s iluzijom da će nova ljubav biti drugačija od prethodnih. Te iluzije su uveliko potpomognute varljivim karakterom seksualne želje.

Seksualna želja teži spajanju – i nikako ne znači samo fizički apetit, oslobađanje od bolnih napetosti. Seksualnu želju može stimulirati strah od usamljenosti, želja za osvajanjem ili želja za podjarmljenošću, ispraznošću, no i želja da se nekog povrijedi ili čak uništi, može jednako tako stimulirati tu vrstu ljubavi. Izgleda da se seksualna želja može lagano stopiti s i biti stimulirana jakim emocijama, u koje se ubraja i ljubav. I kako je seksualna želja u umovima većine ljudi spregnuta s idejom ljubavi, može se pogrešno zaključiti da se međusobno vole, kada žele jedno drugo fizički. Ljubav može inspirirati želju za seksualnim spajanjem; u tom slučaju fizičko odnošenje nema požude, želje za osvajanjem ili porobljenošću, no prožeto je nježnošću¹. Ako želja za fizičkim sjedinjenjem nije stimulirana ljubavlju, ako erotska ljubav nije bratska ljubav, ona će uvijek voditi sjedinjenu samo u orgijskom, prolaznom smislu. Seksualna privlačnost kreira, za trenutak iluziju spajanja, no bez ljubavi to "sjedinjenje" ostavlja strance jednako razdvojene, kakvima su bili ranije – katkada se srame jedno drugog ili se čak i mrze, jer kada privid prođe, osjećaju svoju otuđenost još više neprijateljskom. Nježnost nikako nije, kako je Freud vjerovao, sublimacija³ seksualnog instinkta; radi se o izravnom rezultatu bratske ljubavi, koji postoji u fizikalnoj formi jednako kao i u nefizikalnoj formi ljubavi.

U erotskoj ljubavi postoji ekskluzivnost, koja nedostaje u bratskoj i majčinoj ljubavi. Ta ekskluzivna karakteristika erotske ljubavi traži¹ daljnju diskusiju. Često se ekskluzivnost erotske ljubavi krivo interpretira u značenju sklonosti prema posesivnosti. Često je moguće naći dvoje ljudi "u ljubavi", koji ne osjećaju nikakvu ljubav prema bilo komu drugom. Njihova je ljubav u stvari egotizam (egoizam) u dvoje²; oni su dvoje ljudi koji se identificiraju kao jedno i koji rješavaju problem odvojenosti uvećavanjem svake jedinice u dvostruku osobu. Doživljavaju prevladavanje samoće, no ipak, budući su odvojeni od ostatka čovječanstva, ostaju i odvojeni i jedan od drugog i otuđeni od sebe; njihovo iskustvo ujedinjenosti je privid. Erotska ljubav je ekskluzivna, ne voli u drugoj osobi cijelo čovječanstvo, sve što je živo. Ekskluzivna je samo u smislu mogućnosti potpunog intimnog sjedinjenja samo s jednom osobom. Erotska ljubav isključuje ljubav za druge samo u smislu erotskog sjedinjenja, potpune predanosti u svim aspektima života – no ne i u smislu dubine bratske ljubavi.

Erotska ljubav, ako je ljubav, ima jednu premisu. Da ja volim iz biti svog bića – i doživljam drugu osobu kroz njenu bit. U suštini su sva ljudska bića identična. Svi smo mi Jedno, mi jesmo to Jedno. Kada bi to bilo tako, ne bi trebalo biti nikakve razlike volimo ovu ili onu osobu. Ljubav bi u biti trebala biti čin volje, odluka o predaji svog života potpuno životu druge osobe³. To je u stvari logički temelj⁴ iza ideje o nemogućnosti raskidanja braka⁵, kao da stoji iza mnogih formi tradicionalnog braka u kojem se partneri nikada nisu međusobno izabrali, već su odabrani jedno drugom - a ipak se očekuje da se međusobno vole. U suvremenim Zapadnim kulturama ta se ideja čini potpuno krivom. Za ljubav se pretpostavlja¹ da je rezultat spontane, emocionalne reakcije kao iznenadne obuzetosti neodoljivim osjećajima. S

tog stajališta, sagledavaju se samo osobitosti dviju uključenih osoba – a ne činjenica da su svi muški dijelovi Adama a sve žene dijelovi Eve. Zanemaruje se važan faktor u erotskoj ljubavi, a to je *volja*. Voljeti nekoga nije samo jaki osjećaj - to je i odluka i prosudba i obećanje. Kada bi ljubav bila samo osjećaj, ne bi bilo osnovice za obećanje međusobnog voljenja zauvijek. Osjećaj dođe i može proći. Kako mogu procijeniti da će ostati zauvijek, ako moj čin ne uključuje prosudbu i odlučivanje?

Ako bi tako usko gledali² mogli bi zaključiti da je ljubav ekskluzivni čin volje i obevezivanja i da je stoga u biti sasvim svejedno o kojim se osobama radi.³ Svejedno radi li se o aranžiranom braku ili rezultatu individualnog izbora, nakon zaključivanja braka čin volje bi trebao garantirati kontinuiranost ljubavi. Takvo stajalište vjerojatno zanemaruje paradoksalni karakter ljudske prirode i erotske ljubavi. Svi smo mi Jedno – a ipak svatko je jedinstveni, nekopirljivi entitet. U našim odnošenjima s drugima ponavlja se isti paradoks. Ma koliko god bili Jedno, možemo voljeti svakoga na isti način u smislu bratske ljubavi. No ukoliko smo svi i različiti, erotska ljubav zahtijeva određene specifične, izrazito individualne elemente koji egzistiraju između određenih ljudi no ne između svih.

Oba stajališta, ono o erotskoj ljubavi kao kompletno individualnoj privlačnosti, jedinstvenoj između dvije specifične osobe i ono drugo, da erotska ljubav nije ništa drugo do čin¹ volje, su onda istinita – ili ako se izrazimo primjerenije, nije istinito ni jedno niti drugo stajalište. Stoga je ideja da bi se brak mogao lagano razvrgnuti ukoliko nije uspješan jednako pogrešna² kao i ideja o nemogućnosti razvrgavanja braka u bilo kojim okolnostima.

d. Voljenje samog sebe¹³

I dok nema nikakvog prigovora³ primjeni koncepta ljubavi na različite objekte, rašireno je uvjerenje, da je vrlina voljeti druge a grijeh voljeti samog sebe. Pretpostavlja se da koliko volim samog sebe, toliko manje volim druge, da je voljenje samog sebe isto što i sebičnost. To stajalište dolazi iz daleke prošlosti¹ Zapadne misli. Calvin govori o voljenju samog sebe kao zlu (pošasti, bijedi)¹⁴ Freud govori o voljenju samog sebe u psihijatrijskim pojmovima, no ipak i on prosuđuje jednako kao i Calvin. Za njega je voljenje samog sebe isto kao i narcisizam, preusmjerenje libida prema samom sebi. Narcisizam postoji u najranijoj fazi ljudskog razvoja; a osoba koja se u kasnijoj fazi života vratila u tu narcisoidnu fazu nije sposobna voljeti; u ekstremnim je slučajevima takva osoba umobolna. Freud pretpostavlja ljubav kao manifestaciju libida a on je okrenut ili prema drugima što je ljubav ili prema sebi – što je voljenje samog sebe. Ljubav i voljenje samog sebe su tako međusobno

¹ ³ Paul Tillich, je u prikazu "*Razborito društvo*" u *Pastoral Psychology*, rujan, 1955, sugerirao odbacivanje višeznačnog pojma "self-love - voljenja samog sebe" i zamjenu s "prirodnom samoafirmacijom" ili "paradoksnim samo-prihvatanjem". Ma koliko dobrog vidim u toj sugestiji, ne mogu se složiti s njim složiti. U pojmu "voljenja sebe" paradoksn element je upravo jasnije sadržan u voljenju samog sebe. Izražena je činjenica da je ljubav sentiment koji je jednak prema svim objektima, uključujući i samog sebe. Ne smije se zaboraviti da termin "voljenja samog sebe" u smislu u kojem se ovdje koristi, ima svoju historiju. Biblije govori o voljenju samog sebe u zapovijedi "Voli susjeda kao samog sebe" a i Meister Eckhart govori o voljenju samog sebe na isti način.

¹ ⁴ John Calvin, Institutii Kristijanske religije translated by J. Albau, Presbyterian Board of Christian Education, Philadelphia, 1928, Chap.7, pra. 4, p.622.

isključivi u smislu što je više za jednog to je manje za druge. Ako je voljenje samog sebe loše, slijedi da je² nesebičnost moralnost.

Postavlja se pitanje: da li psihološka ispitivanja podržavaju tu tezu o osnovnoj kontradikciji između ljubavi prema samom sebi i ljubavi za druge? Je li ljubav prema samom sebi isti fenomen kao i sebičnost ili su to suprotnosti? Nadalje, je li sebičnost modernog čovjeka stvarno briga za sebe kao jedinke, sa svim svojim intelektualnim, emocionalnim i senzualnim potencijalitetima? Nije li "on" postao slijepo crijevo³ svoje društveno.ekonomske uloge? Je li njegova sebičnost identična voljenju samog sebe ili nije li ona prouzročena nedostatkom tog voljenja?

Prije nego počnemo diskusiju o psihološkim aspektima sebičnosti i voljenja samog sebe, treba naglasiti logičku zabludu u poimanju da su ljubav prema drugima i ljubav prema samom sebi međusobno isključive. Ako je vrlina voljeti svoje susjede kao ljudska bića, onda mora biti vrlina – a ne grijeh – voljeti samog sebe, jer sam i sam ljudsko biće. Nema koncepta čovjeka u kom sam ja isljučen. Doktrina koja proklamira takvo isključivanje¹ sama dokazuje intrinzičnu kontradikciju. Ideja izražena u biblijskom "Ljubi svoje susjede kao samog sebe!" implicira respektiranje vlastitog integriteta² i jedinstvenosti, voljenja i razumijevanja svog vlastitog sebstva, što je nemoguće odvojiti od drugih individua. Voljenje sebe samog je nerazdvojno povezano s voljenjem bilo kojeg drugog bića.

Došli smo tako do osnovnih psiholoških premisa nad kojima su izgrađeni zaključci našeg argumenta. Općenito bi to bile slijedeće: nisu samo drugi, već smo i mi sami "objekti" naših osjećanja i stajališta; stajališta prema drugima i prema samima sebi nisu kontradiktorna već su u temelju spregnuta.³ Vezano za problem koji diskutiramo, to znači: voljenje drugih i voljenje samog sebe nisu alternative. Baš suprotno, postojanje voljenja sebe ćemo naći kod svih koji su sposobni voljeti druge. Ljubav je u principu *nedjeljiva* što se tiče *povezanosti "objekata" s našim sebstvom*. Prava (izvorna) ljubav je izražaj kreativnosti (plodonosnosti) i implicira brigu, respektiranje, odgovornost i znanje. To nije stanje u smislu uzbuđenosti drugom osobom, već aktivno teženje razvoju i sreći voljene osobe ukorjenjeno u vlastitom kapacitetu voljenja.

Voljeti nekog je aktualizacija i koncentriranje moći voljenja. Temeljna afirmacija sadržana u ljubavi je usmjerena prema voljenoj osobi kao inkarnacija bitnih ljudskih kvaliteta. Voljenje neke osobe implicira voljenje čovjeka kao takvog. Vrsta "podjele rada", kako je to nazvao William James, kojom netko voli nečiju obitelj no nema osjećaja za "strance", je znak osnovne nesposobnosti voljenja. Ljubav čovjeka nije, kako se to često pretpostavlja, apstrakcija koja dolazi nakon voljenja specifične osobe, nego je njena premisa, iako se genetski stječe voljenjem specifične individue.

Iz toga slijedi da moje vlastito sebstvo mora biti jednako tako objektom moje ljubavi kao i druga osoba. *Afirmacija vlastitog života, sreće, rasta, slobode je ukorjenjena u vlastitoj sposobnosti voljenja*, tj. u brizi, respektiranju, odgovornosti i znanju. Ako je osoba sposobna voljeti plodonosno i kreativno, ona voli i sebe; ako može voljeti *samo* druge, onda uopće ne može voljeti.

Ako postoji danost principjelne spojenosti ljubavi prema sebi i prema drugima, kako onda objašnjavamo sebičnost, koja očito isključuje bilo kakvu istinsku brigu za

druge? *Sebična* je osoba zainteresirana samo za sebe, želi sve za sebe, ne osjeća zadovoljstvo u davanju, već samo u uzimanju. Izvanjski se svijet promatra samo sa stajališta onog što se može od svijeta izvući; nema interesa za potrebe drugih niti respektiranja njihovog dostojanstva i integriteta. Ne može vidjeti ništa drugo osim samog sebe; prosuđuje druge i drugo prema koristi za sebe; u biti nije sposoban voljeti. Ne potvrđuje li to da su briga za druge i briga za sebe neizbježne alternative? To bi tako bilo, kada bi sebičnost i voljenje samog sebe bili identični. No ta je pretpostavka duboka zabluda, koja je dovela do mnogih pogrešnih zaključaka u vezi našeg problema. *Sebičnost i voljenje samog sebe, nisu identični, već su u stvari suprotnosti.* Sebična osoba ne voli previše sebe, već premalo; u stvari se ona mrzi. Nedostatak ljubavi i brige prema sebi, što predstavlja samo jedan izražaj nedostatka kreativnosti čineći ju praznom i frustriranom. Ta je osoba nužno nesretna i anksiozno zabrinuta hoće li uspjeti dohvatiti zadovoljstvo od života, čije ostvarenje sama blokira. Izgleda kao da previše brine za sebe, no radi se u stvari o neuspješnom pokušaju prikrivanja¹ i kompenzacije svoje neuspjele brige za vlastito stvarno postojanje. Freud smatra kako je sebična osoba narcisoidna; kao da je povukla svoju ljubav prema drugima i preusmjerila ju prema sebi. *Stvarna je istina da sebične osobe nisu sposobne voljeti druge, no nisu sposobne voljeti ni sami sebe.*

Lakše je razumjeti sebičnost kompariranjem s prevelikom brigom za druge, kakvu nalazimo, na primjer, kod pretjeano brižne¹ majke. I dok svjesno vjeruje da je posebno

ludo zaljubljena u svoje dijete, ona zapravo duboko potiskuje neprijateljstvo prema objektu svoje brige. Ona je previše zabrinuta ne zbog toga što toliko voli svoje dijete, već zato što mora kompenzirati svoj potpuni manjak kapaciteta za njegovo voljenje.

Teorija prirode sebičnosti je upravo rođena iz psihoanalitičkog iskustva s neurotičnom "nesebičnošću", simptomom neuroze koji se može uočiti kod mnogo ljudi, no ne kao problem s tim simptomom, već s drugima simptomima poveznim s tim, kao depresivnost, umor, nesposobnost za rad, neuspjesi u ljubavnim odnosima itd. Ne samo da se nesebičnost ne osjeća kao "simptom", već je često iskupljujuća karakterna crta, kojom se takvi ljudi ponose. "Nesebična" osoba "ne želi ništa za sebe", živi "samo za druge", ponosna je što se ne smatra važnom. Zaintrigirana je što uprkos svoje nesebičnosti nije sretna, a njeni odnosi s bliskima nisu zadovoljavajući. Analize pokazuju kako ta nesebičnost nije nešto odvojeno od drugih simptoma, već zapravo jedan od simptoma; često i najvažnijeg; osoba je paralizirana u svom kapacitetu za voljenje ili za uživanje u bilo čemu; obuzeta je neprijateljstvom prema životu i da je iza fasade² nesebičnosti skrivena suptilna, no ne manje intenzivna sebičnost. Takva se osoba može izliječiti samo ako zavoli samu sebe.

Te se ideje o voljenju samog sebe ne mogu bolje sažeti od citata Majstora Eckhart-a na tu temu: "Ako volite sami sebe, volite i sve druge kao što volite sebe. Tako dugo dok volite drugu osobu manje od samog sebe, ne ćete stvarno uspjeti u voljenju samog sebe, no ako volite sve jednako, uključujući i samog sebe, voljet ćete ih kao jednu osobu, a ta je osoba i Bog i čovjek. Dakle to je velika i pravedna osoba, koja voli samog sebe i sve druge jednako."¹⁵

¹⁵

Meister Eckhart, translated by R.B. Blakney, Harper & Brothers; New York, 1941, p. 204

e. Božja ljubav - ljubav prema Bogu

Ranije smo konstatirali kako osnovica naše potrebe za ljubavlju leži u iskustvu odvojenosti i rezultirajućoj potrebi prevladavanja straha od separiranosti iskustvom sjedinjenja. Religiozna forma ljubavi, koja se naziva Božjom ljubavlju, nije psihološki gledano drugačija. Javlja se iz potrebe prevladavanja odvojenosti i ostvarivanja sjedinjenja. U stvari, Božja ljubav ima mnogo različitih kvaliteta i aspekata kao i ljubav čovjeka – a uglavnom nalazimo i iste razlike.

U svim teističkim¹ religijama, bilo da su politeističke² ili monoteističke³ Bog predstavlja najviše vrijednosti, najpoželjnije dobro. Dakle specifično značenje Boga zavisi o tomu što je najpoželjnije dobro za osobu. Shvaćanje koncepta Boga mora stoga početi s analizom strukture karaktera osobe koja štuje Boga.

U skladu s bilo kojim znanjima o razvoju ljudske rase do sada, taj se razvoj može karakterizirati kao emergencija čovjeka iz prirode, iz majke, iz krvnih veza i veza s rodnom grudom. U početku ljudske povijesti čovjeka, iako je izbačen iz izvorne jednosti s prirodom, ostaje blizak tim primarnim vezama. Svoju sigurnost pronalazi upravo u vraćanju tim vezama ili držanju za te veze. Još se uvijek osjeća identifikacija sa svijetom životinja i drveća, kao i pokušaji pronalaženja jednosti s ostatkom prirodnog svijeta. Mnoge primitivne religije svjedoče toj¹ fazi razvoja. Životinje se transformiraju u toteme; netko nosi životinjske maske u svečanim religijskim događajima ili u ratu ili se obožava životinja kao Bog. U kasnijoj fazi razvoja, kada se razvijaju ljudske obrtničke i umjetničke vještine, kada čovjek više ekskluzivno ne zavisi o darovima prirode – voću koje nalazi i životinje koje ubija – čovjek transformira proizvode vlastitih ruku u Boga. To je faza štovanja idola napravljenih od gline, srebra ili zlata. Projicira vlastite moći i vještine u stvari² koje kreira, te tako to postaje nekom otuđenom vrstom štovanja sposobnosti koje su u negovu posjedu. U još kasnijoj fazi čovjek daje svojim bogovima formu ljudskih bića. Izgleda kako se to događa, kada postaje još svjesnijim samog sebe, otkrivajući čovjeka kao najvišu i najdostojniju "stvar" na svijetu. U toj fazi štovanja antropomorfnog¹ Boga nalazimo razvoj u dvije dimenzije. Jedna referencira žensku ili mušku prirodu bogova, a druga na stupanj zrelosti kojeg je čovjek ostvario i koji određuje prirodu njegovih bogova i načina na koji ih voli.

Progovorimo najprije o razvoju od religija centriranih na majku do religija centriranih na očeve. U skladu s velikim i presudnim otkrićima Bachofen-a i Morgan-a sredinom 19. stoljeća i uprkos odbijanju njihovih nalaza od strane većine akademskih krugova, može biti malo sumnje u postojanje majčinske faze koja je prethodila patrijarhalnoj fazi, barem u velikom broju kultura. U matrijarhalnoj fazi je najviše biće majka. Ona je Božica i istovremeno autoritet u obitelji i društvu. Za razumijevanje biti matrijarhalne religije, moramo se samo prisjetiti što je rečeno o biti majčinske ljubavi. Ona je bezuvjetna, svekoliko zaštićujuća, sveobuhvatna; zato što je bezuvjetna ne može se njome upravljati niti se ona može steći. Njeno postojanje daje voljenoj osobi osjećaj blaženstva a njeno odsustvo stvara osjećaj izgubljenosti i vidljivog beznađa. Budući da majka voli svoju djecu zato što su to njena djeca a ne zato što su "dobra", poslušna ili ispunjavaju njene želje i naredbe, ljubav je majke utemeljena na jednakosti. Svi su ljudi jednaki, jer su svi djeca majke, jer su svi djeca Majke Zemlje.

Slijedeća je faza ljudske evolucije, jedina o kojoj imamo temeljito znanje i ne moramo se oslanjati na zaključivanja¹ i rekonstrukcije, je patrijarhalna faza. U toj je fazi majka detronizirana² sa svoje vrhovne pozicije, a otac postaje Vrhovno biće, kako u religiji tako i u društvu. Priroda ljubavi oca je postavljanje zahtjeva, utemeljivanje principa i zakona a njegova ljubav prema sinu zavisi o sinovljevoj poslušnosti glede tih zahtjeva. Najviše voli sina, koji mu ujedno i najviše sličí, koji je najposlušniji i koji je najprimjereniji za njegova nasljednika. (razvoj patrijarhalnog društva ide paralelno s razvojem privatnog vlasništva.) Posljedično je patrijarhalno društvo hijerarhijsko; jednakost braće otvara konkurenciju i međusobne sukobe. Bilo da mislimo na kulture u Indiji, Egiptu ili Grčkoj ili na Židovsko-Kristijansku religiju ili Islamsku religiju, odmah smo u srži patrijarhalnog svijeta, s muškim bogovima nad kojima vlada glavni bog ili samo s jednim bogom – Bogom, jer su ostali eliminirani. No kako se ne može izbrisati želja za ljubavlju majke iz srca muškarca, ne iznenađuje što se figura majke koja voli ne može u potpunosti istisnuti iz pantheona.¹ U Židovskoj religiji se majčinski aspekti Boga ponovno uvode, posebno u različitim strujanjima misticizma. U Katoličkoj religiji, Majka se simbolizira Crkvom i Djevicom. Čak i u Protestantizmu nije figura Majke u potpunosti izbrisana,² no ostaje skrivena. Luther³ je utemeljio kao svoj glavni princip da sve što čovjek radi može priskrbiti ljubav Boga. Božja je ljubav blagoslov (milost, oprost) a religijsko stajalište govori o vjeri u tu milost, te nužnoj poniznosti i bespomoćnosti; nikakvo dobro djelo ne može utjecati na Boga – ili izazvati Božju ljubav, kako postulira Katolička doktrina.⁴ Prepoznaje se u Katoličkoj doktrini da su dobra djela dio patrijarhalne slike; mogu zadobiti ljubav oca poslušnošću i izvršavanjem njegovih zapovijedi. Lutheranska doktrina, s druge strane, uprkos manifestiranju patrijarhalnog karaktera, nosi u sebi skriveni matrijarhalni element. Ljubav majke se ne može steći; ona postoji ili ne postoji; sve što mogu učiniti se svodi na imati vjeru (kako kažu Psalmisti⁵ "Omogući mi vjeru u grudi moje majke")⁶ da bi se transformirao u bespomoćno, nemoćno dijete. Čudno je u Lutheranskoj vjeri da je figura majke eliminirana iz slike stvarnosti zamijenjena figurom oca, umjesto sigurnosti voljenosti od strane majke, postoji intenzivna sumnja, beznadno nadanje u bezuvjetnu ljubav od strane oca, koja je postala najviša⁶ osobina.

Moram prodiskutirati razliku između matrijarhalnih i patrijarhalnih elemenata u religiji, kako bi pokazao da je karakter Božje ljubavi zavisán o pojedinačnoj težini matrijarhalnih i patrijarhalnih aspekata religije. Patrijarhalni aspekt daje ljubav prema Bogu kao svom ocu; pretpostavljajući da je pravedan i strog, da nagrađuje i kažnjava, te da će me eventualno izabrati za svog favoriziranog sina. Kada je Bog izabrao Abrahama od Izraela, kao što je Isaac izabrao Jakoba, kao što je Bog odabrao svoju omiljenu naciju. U matrijarhalnom aspektu religije, volim Boga kao sve prigrljujuću majku. Imam vjeru u njenu ljubav, da nezavisno o mom siromaštvu i nemoći, nezavisno o tomu jesam li griješio, ona će me voljeti, ne će preferirati bilo koje drugo dijete, ma što god se meni dogodilo, izbavit će me, spasiti, oprostići će mi. Nepotrebno je reći da se moja ljubav prema Bogu i božja ljubav prema meni ne mogu odvojiti. Ako je Bog otac, on me voli kao sina a ja ga volim kao oca. Ako je Bog majka, njena i moja ljubav su određene već samom tom činjenicom.

Razlika između aspekata ljubavi majke i ljubavi oca je samo jedan faktor u određivanju prirode te ljubavi; drugi je faktor dosegnuta zrelost jedinke u koncipiranju Boga i njene ljubavi prema Bogu.

¹⁶

Psalm22: 9.

Kako se evolucijom ljudske rase centriranost strukture pomicala od centriranosti na majku prema centriranosti na oca¹, u strukturi društva i religije možemo pratiti razvoj sazrijevanja ljubavi uglavnom kroz razvoj patrijarhalne religije.¹⁷ U početku razvoja nalazimo despotskog¹, ljubomornog Boga, koji smatra muškarca, kojeg je stvorio svojim vlasništvom i ovlaštenim da s njim radi što mu se sviđa. To je faza religije u kojoj Bog istjeruje muškarca iz raja, pušta ga jesti s drveta znanja kako bi tako i sam postao Bog; u toj fazi Bog odlučiti i uništiti ljudsku rasu potopom², jer nitko nije ispunjavao njegove želje osim favoriziranog sina Noe; to je faza u kojoj Bog zahtijeva od Abrahama da ubije svog jedinog i voljenog sina Issaca, kako bi dokazao svoju ljubav prema Bogu činom krajnje poslušnosti. No istovremeno počinje i nova faza; Bog sklapa ugovor s³ Noom u kojem obećava da nikada više ne će ponovno uništiti ljudsku rasu, obvezujući ugovorom i samog sebe. Ne samo što se obvezao obećanjima, već i vlastitim principom, principom pravednosti, pa je na toj osnovici Bog morao ispuniti Abrahamov zahtjev za poštedom Sodome, ukoliko postoji najmanje 10 pravednih ljudi.⁴ No razvoj se nastavlja onkraj transformiranja Boga iz lika despotskog plemenskog poglavice u oca koji voli, u oca koji se obvezao s principima, koje je sam postulirao; daljnji razvoj ide u smjeru transformiranja Boga iz lika oca u simbol njegovih principa; onih pravde, istine i ljubavi. Bog je istina, Bog je pravda. Bog prestaje biti osobom, čovjekom, ocem; postaje simbolom principa sjedinjenja onkraj kvalitete raznovrsnosti¹ fenomena, kao vizije cvijeta koji raste iz duhovnog sjemena unutar čovjeka. Bog ne može imati ime. Ime uvijek označava stvar ili osobu, nešto konačno. Kako stoga može Bog imati ime, ako nije niti osoba ni stvar?

Najupadljivije ozbiljne posljedice ove promjene leže u biblijskoj priči Božjeg prikazanja Mojsiju. Kada Mojsije govori Bogu kako Židovi ne će vjerovati da ga je Bog poslao, ukoliko mu ne kaže ime Boga (kako bi štovatelji mogli shvatiti bezimenog Boga, jer je sama bit idola, njegovo ime?), Bog učini ustupak. Rekao je Mojsiju da je njegovo ime "Postajem ono što postajem", "Postajem u svoje ime". "Postajem" znači da bog nije konačan, nije osoba, nije "biće". Najprimjereniji prijevod rečenice bi bio: reci im da "je moje ime bezimeni". Zabrana stvaranja slike Boga, izgovaranja njegova imena uzalud, eventualno zabrana i izgovaranja njegova imena uopće, teži istom cilju, cilju oslobađanja čovjeka od ideje da je Bog otac, da je osoba. U daljnjim fazama teološkog razvoja, ideja se pronosi dalje i kroz princip da se Bogu ne smiju dodjeljivati bilo koji pozitivni atributi. Reči o Bogu da je mudar, jak, dobar implicira da je Bog osoba; najviše što se smije je reći ono što bog *nije*, ustvrditi negativne attribute¹, postulirati da Bog nije ograničen, nije neljubazan, nije nepravedan. Što više znam o tomu što Bog nije, to više znam o Bogu.¹⁸

Slijeđenje sazrijevajuće ideje monoteizma u svojim daljnjim posljedicama, može voditi samo jednom zaključku: uopće ne spominjati ime Boga i isto tako uopće ne govoriti o Bogu. Onda Bog postaje u monoteističkoj religiji ono što je potencijalno, bezimena Jednost, neizreciva šutnja², referencirajući jednost fenomenalnog svemira,

¹⁷ "To je istina posebno kod monoteističkih religija Zapada. U Indijskim religijama, lik majke je zadržao velik udjel utjecaja; na primjer Božica Kali; U Budizmu I Taoizmu koncept Boga ili Božice – je bio bez bitne važnosti, ako nije bio I potpuno eliminiran."

¹⁸ Cf. Maimonides-ov koncept negativnih atributa je "Vodić za zbunjenje – The Guide for the perplexed"

temelja svekolikog postojanja; Bog postaje istina, ljubav, pravda. Bog je Ja, ukoliko sam ljudsko biće.

Očito je da ta evolucija od antropomorfnog³ do čistog monoteističkog principa pridružuje sve razlike prirodi ljubavi Boga. Abrahamovog Boga se može voljeti ili bojati kao oca; katkada oprašta a katkada je njegova ljutnja dominantni aspekt. Koliko je Bog otac, toliko sam i ja dijete. Nisam u potpunosti emergirao iz autističkog već iz sveznajućeg i svemoćnog. Još nisam stekao objektivnost kako bi shvatio bilo koja ograničenja ljudskog bića, svoj neznanje, svoju bespomoćnost. Još uvijek tvrdim, kao dijete, da mora postojati otac, koji me spašava, koji me motri i koji me kažnjava, otac koji me voli kada sam pokoran, kome laska moje slavljenje i koji se ljuti zbog moje neposlušnosti. Očito većina ljudi nije u svom osobnom razvoju prerasla to infantilno stanje, pa je stoga vjerovanje u Boga za većinu ljudi zapravo vjerovanje u oca koji pomaže – a to je dječja iluzija. Uprkos činjenici da su neki veliki učitelji ljudske rase prevladali taj koncept religije kao i manjina ljudi, radi se još uvijek o dominantnoj formi religije.

Ukoliko je to tako, kritiziranje ideje Boga, kako je to izrazio Freud, je potpuno korektno. Pogreška je međutim bila u činjenici da je ignorirao drugi aspekt monoteističke religije i stvarnu jezgru¹, logiku koja upravo vodi negaciji² takvog koncepta Boga. Istinski religiozna osoba, ako slijedi bit monoteističke ideje, ne moli za bilo što, ne očekuje bilo što od Boga; ne voli Boga kao što dijete voli svoga oca ili majku; stekao je poniznost osjećajući svoja ograničenja, do stupnja spoznaje da ništa ne zna o Bogu. Bog mu postaje simbol u kojem je čovjek, u nekoj ranijoj fazi svoje evolucije, izražavao totalitet onog čemu je težio, prostor duhovnog svijeta, ljubavi, istine i pravde. Vjerovao je u principe, koje je "Bog" predstavljao; misli istinu, živi ljubav i pravdu, te pažljivo razmatrajući cjelinu svog života kao jedinu dragocjenost ukoliko mu je dana šansa za prosperiranje pri sve punijem razotkrivanju svojih ljudskih moći – jedinoj signifikantnoj realnosti, jedinom objektu "krajnjeg interesa" a da eventualno ne govori o Bogu – niti čak spomene njegovo ime. Voljeti Boga, ako će čovjek koristiti tu riječ, bi značilo težiti postignuću punog kapaciteta za voljenje za realiziranje onog što Bog sam po sebi predstavlja (totalitet potencijaliteta - op. prev.),

S tog stajališta¹, slijedi kao logična posljedica da je monoteistička misao negacija cijele "teologije", cijelog "znanja o Bogu". Pa ipak, ostaje razlika između takvog radikalnog neteološkog stajališta i sustava u kojima nema Boga², kakve nalazimo u ranom Budizmu ili u Taoizmu.

U svim teističkim sustavima, čak i ne-teološkim, mističnim, postoji pretpostavka realiteta duhovnog prostora, koji transcendiraju čovjeka, dajući značenje i legitimitet duhovnim moćima čovjeka i njegovoj težnji za spasenjem unutarnjim radanjem. U neteističkim sustavima, nema duhovnog prostora izvan čovjeka, koji ga transcendiraju. Prostor ljubavi, razuma i pravde postoji u realnosti samo zato da bi sposoban čovjek mogao razviti te moći u sebi tijekom procesa svoje evolucije¹. Prema takvom stajalištu nema općeg smisla života osim značenja kojeg mu čovjek sam daje; čovjek je potpuno sam osim do mjere u kojoj pomaže drugima.

Nakon govora o ljubavi prema Bogu, želim pojasniti da osobno ne mislim u terminima teističkog koncepta, te da je za mene koncept Boga samo povijesno uvjetovan koncept, u kom je čovjek izražavao iskustvo svojih viših moći, svoje težnje

za istinom i sjedinjenjem kako je dano u nekom povijesnom periodu. No isto tako vjerujem da posljedice striktnog monoteizma i neteističkog krajnjeg interesa za duhovni realitet, kao dva različita stajališta, ne moraju biti u sukobu.

Na ovom se mjestu međutim javlja druga dimenzija problema Božje ljubavi, koju moramo prodiskutirati kako bi dubinski shvatili kompleksnost problema. Referenciram na temeljnu razliku religioznog stajališta između Istoka (Kina i Indija) i Zapada; ta se razlika može izraziti logičkim konceptima. Od Aristotela, zapadni je svijet slijedio logičke principe Aristotelove filozofije. Ta je logika temeljena na zakonu identiteta¹ koji tvrdi da je A jednako A, zakonu kontradikcije² (A nije ne-A) i zakonu isključenja trećeg³ (A ne može biti A i ne-A, niti A ili ne-A). Aristotel vrlo jasno objašnjava svoje stajalište slijedećom rečenicom: "Nemoguće je da ista stvar u isto vrijeme pripada i ne pripada istoj stvari i prema istom aspektu; i bilo kakve druge distinkcije koje bi dodavali za zadovoljavanje dijalektičkih prigovora. To je onda najsigurniji od svih principa"¹⁹

Taj aksiom¹ Aristotelove logike je duboko prožeo naše uobičajeno mišljenje, koje se smatra "prirodnim" i očiglednim, dok s druge strane iskaz da je X jednako A a ne ne-A izgleda besmislenim. (Naravno iskaz referencira na subjekt X u dano vrijeme, a ne na X sada i X kasnije ili jedan aspekt od X protiv drugog aspekta od X).

Nasuprot Aristotelovoj logici je ono što bi mogli nazvati *logikom paradoksa*², koja pretpostavlja da se A i ne-A međusobno ne isključuju kao predikati X-a. Logika paradoksa je prevladavala u kineskom i indijskom mišljenju; u filozofiji Heraklita, i onda je opet pod imenom dijalektika postala filozofija Hegela i Marx-a. Opći princip logike paradoksa je jasno opisao Lao-tse³. "*Riječi koje su striktno istinite izgledaju kao paradoksalno*".²⁰ A kod Chuang-tzu-a⁴ "Ono što je jedno je jedno. Ono što je ne-jedno, je također jedno." Ove formulacije logike paradoksa su pozitivne: *nešto je i nešto nije*. Druga je formulacija negativna: *nešto nije niti ovo ni ono*. Prethodnu misao nalazimo kod Taoističkog⁵ mišljenja, kod Heraklita i opet u Hegelijanskoj dijalektici; dok je posljednja formulacija česta u indijskoj filozofiji.

Iako bi izlaganje detaljnijeg opisa razlika Aristotelove logike i logike paradoksa prelazilo prostor ove knjige, spomenut ću nekoliko primjera kako bi princip bio razumljiviji. Logika paradoksa u Zapadnoj misli ima svoje najranije filozofske ekspresije u Heraklitovoj filozofiji. Heraklit pretpostavlja sukob između suprotnosti kao osnovicu svekolikog postojanja. "Ne razumiju", kaže on, "da je i sve (je) jedno"¹ konfliktno samo u sebi, identično sa samim sobom; *konfliktna harmonija* kao kod luka i lire.²"²¹ Ili još jasnije: "Idemo u istu rijeku a ipak ne u istu; radi se o nama i ne nama."²² Ili "Jedno(st – op. Prev.) i isto se manifestira u stvarima i kao živo i kao mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro."²³

¹⁹ Aristotel, *Metaphysics*, Book Gamma, 1005b. 29. Citirano iz *Aristotle's Metaphysics*, novi prijevod Richard Hope, Columbia University Press, New York, 1952.

²⁰ Lao-tse, *The Tao The King, The Sacred Books of the East*, ed. By F.Max Mueller, Vol. XXXIX, Oxford University Press, London, 1987, p. 120.

²¹ W. Capelle, *Die Vorsokratier*, Alfred Kröner verlag, Stuttgart, 1953, p. 134. (prijevod E.F.)

²² *Ibid.*, p. 132

²³ *Ibid.*, p. 133

U Lao-tse-ovoj filozofiji ista je ideja izražena u poetičnijoj formi. Karakterističan je primjer Taostičkog promišljanja u paradoksima u slijedećem iskazu: "Gravitacija je korjen (izvor) laganosti; tišina je vladar kretanja."²⁴ Ili "Tao na svom redovnom tečaju ne radi ništa i tako nema ničeg što ne radi."²⁵ Ili "Moje je riječi vrlo lagano znati i vrlo lagano prakticirati, ali na svijetu ne postoji nitko sposoban znati i koristiti ih."²⁶ U taoističkom mišljenju, kao i u indijskom i sokratovom mišljenju, najviši razina do koje može voditi misao je znati da ne znamo. "Znati a ipak (misliti) ne znati, je najviše [postignuće]; ne-znati [a ipak misliti] da znamo je bolest."²⁷ Jedina je posljedica te filozofije da se Bogu ne može dodijeliti ime. Krajnji realitet, krajnja jednost se može razumjeti riječima ili mislima. Kao što je rekao Lao-tse "Tao do koga bi se moglo brzo doći nije trajan i nepromjenjiv Tao. Ime kojim se može imenovati nije trajno i nepromjenjivo ime."²⁸ Ili u drugačijoj formulaciji, "Gledamo ga a ne vidimo ga i dajemo mu ime nevidljivi¹. Slušamo ga i ne čujemo ga i dajemo mu ime "nečujni". Pokušavamo ga shvatiti no ne nalazimo značenje i nazivamo ga "neshvatljivi".⁴ S te tri kvalitete ne može postati subjektom opisa a kako ih stapamo zajedno, dobivamo Jedno.²⁹ I još jedna formulacija iste ideje: "Onaj koji zna [Tao] ne [želi] govoriti [o njemu]; onaj koji [je spreman] govoriti o njemu ne zna ga."³⁰

Brahmanska se filozofija bavila odnosom između višestruke različitosti (fenomena) i jednosti (Brahman-a). No filozofiju paradoksa ne treba ni u Indiji niti u Kini, brkati s dualističkim¹ stajalištem. Harmonija (jednost) se sastoji u konfliktnoj poziciji iz koje je sastavljena. Brahmansko mišljenje je od početka bilo centrirano na paradoks simultanih antagonizama² – uprkos identitetu sila manifestiranja i formi fenomenalnog svijeta....."³¹

Krajnja moć Svemira jednako kao i čovjeka transcendiraju i konceptualnu i osjetilnu sferu. Stoga se ne radi "ni o ovom niti o onom". Već kao što primijećuje Zimmer, "nema antagonizma između "realnog i nerealnog" u striktno ne-dualističkom ostvarenju."³² U njihovom traženju jednosti iza multipliciteta stanja ili kvaliteta, Brahmanijansko promišljanje zaključuje kako percipirani par suprotnosti reflektira prirodu ne samih stvari već percipirajućeg mozga. Percipirajuća misao mora transcendirati samu sebe, ukoliko želi postići istinski realitet.

Opozicija kao kategorija³ čovjekova uma, nije samo po sebi element realiteta. U Rg vedama⁴ princip se iskazuje u slijedećoj formi: "Ja sam dvoje (dvojnost), sila života (životna sila) i materijal života, istovremeno dvoje." Krajnja posljedica ideje da misao može jedino percipirati u kontradikcijama, našla je još drastičniju⁵ sekvenciju u Vedantskom mišljenju, gdje se postulira da je misao – sa svim svojim finim distinkcijama - bila "samo suptilniji horizont neznanja, u stvari najsubtilnije od svih zavaravajućih¹ sredstava iluzornog svijeta maya" (maya - Hindu koncept iluzornog

²⁴ Müller, op. Cit., p. 69.

²⁵ Ibid., p. 79.

²⁶ Ibid., p. 112

²⁷ Ibid., p. 113.

²⁸ Ibid., p. 47

²⁹ Ibid., p. 57

³⁰ Ibid., p. 100

³¹ H.R.Zimmer, *Philosophies of India*, Pantheon Books, New York, 1951.

³² Ibid.

osjetilnog svijeta, ali i moć slična Božjoj za stvaranje iluzija u Hinduizmu - op. prev.)."³³

Logika paradoksa ima znakovit odnos prema konceptu Boga. Ukoliko Bog predstavlja krajnji realitet i ukoliko ljudski um percipira realitet u kontradikcijama, ne može se izreći pozitivna tvrdnja sama po sebi o Bogu. U Vedantama se ideja sveznajućeg i svemoćnog Boga smatra krajnjom formom ignorancije³⁴. U tomu vidimo povezanost s bezimenošću Tao-a, s bezimenim imenom Boga koji se sam razotkrio Mojsiju i "apsolutnom prazninom"³ Majstora Eckharta. Može se jedino znati negacija, nikada pozicija krajnjeg realiteta. "U međuvremenu, čovjek ne može znati što Bog je, čak kada bi ikada bio dobro svjestan o tomu što Bog nije I tako zadovoljan s nepostojanjem (znanja), um bučno zahtijeva najvišem svekolikom dobru dobru."³⁵ Za Majstor Eckharta, "Božansko je negacija negacije i nepriznavanje zanijekanog. Svako stvorenje sadrži negacije, koje niječu jedna drugu."³⁶ To je samo daljnja posljedica postojanje Boga za Meister Eckharta. "Apsolutna praznina (ništavilo)", baš kao što je i krajnji realitet, je "En Sof"³ (prikrivena stvarnost – op. prev.), beskrajna Jednost za Kabalu.⁴

Prodiskutirao sam razlike između Aristotelijanske logike i logike paradoksa kao pripremu terena za važnu razliku u konceptu Božje ljubavi. Učitelji logike paradoksa govore o jedino mogućoj ljudskoj percepciji realiteta u suprotnostima, te kako je *mislina* nemoguće percipirati krajnju jednost realiteta, Jedno samo po sebi. Posljedično čovjek nije ni pokušavao taj krajnji grijeh traženja odgovora u *mislina*. Misao može jedino voditi znanju, koje nam ne može dati konačni odgovor. Svijet misli ostaje zatočen u paradoksu. Jedini način kojim bi se svijet mogao shvatiti u cjelosti (konačnici) je u djelovanju a ne promišljanju. Tako logika paradoksa vodi zaključku da Božja ljubav nije ni znanje o Bogu u *mislina* niti misao o ljubavi prema Bogu, već u činu iskušenja jedinstva s Bogom.

To pak vodi naglašavanju ispravnog načina života. Cijeli život, svako malo i svako važno djelovanje treba biti posvećeno znanju o Bogu, no znanje ne u ispravnim *mislina* već u ispravnom djelovanju. U orijentalnim religijama je to jasno vidljivo. U Brahmanizmu kao i u Budizmu i Taoizmu, krajnji cilj religije nije ispravno vjerovanje, već ispravno djelovanje. Isto je naglašeno i u Židovskoj religiji. Praktički nikada nije postojao raskol¹ o vjerovanju u Židovskoj tradiciji (jedini veliki izuzetak, je razlika između Farizeja i Saduceja², koji su predstavljali dvije surpostavljene društvene klase). Naglasak židovske religije je bio (posebno od početka naše ere³) na ispravnom načinu življenja, Halacha (ova riječ u stvari ima isto značenje kao i Tao).

U modernoj povijesti, isti princip izražavaju u svojim *mislina* Spinoza, Marx, i Freud. U Spinozinoj filozofiji je naglasak pomaknut od ispravnog vjerovanja na ispravno vođenje života. Marx je utvrdio isti princip rekavši: "Filozofi su interpretirali svijet na različite načine – zadatak je transformirati ga." Freudova logika paradoksa vodi procesu psihoanalitičke terapije², stalno produbljujućim iskustvima samog sebe.

³³ Ibid., p. 424.

³⁴ Cf. Zimmer, *ibid.*, p. 424

³⁵ *Meister Eckhart*, prijevod R.B.Blakney, Harper & Brothers, New York, 1941. p. 114

³⁶ *Ibid.*, p. 247, Cf. Negativna teologija Maimonidesa

Sa stajališta logike paradoksa, naglasak nije na mislima već na djelovanju. Takvo stajališta ima nekoliko posljedica. Prije svega, vodi *toleranciji* koju nalazimo u religijskom razvoju u Indiji i Kini. Ako ispravna misao nije krajnja istina i nije put spasenju³, nema se smisla sukobljavati s drugima, čije je promišljanje došlo do drugačijih formulacija. Ta je tolerancija prekrasno izražena s pričom o nekolicini ljudi koji su zamoljeni opisati slona u mraku. Jedan je dodirujući surlu, rekao "ova je životinja slična vodovodnoj cijevi", drugi, dodirujući uho je rekao "ova životinja slični lepezi", treći je dirajući nogu opisao životinju kao stup.

Nadalje, kao drugo, stajalište logike paradoksa vodi naglašavanju transformiranja čovjeka, a ne razvoja dogme s jedne strane i znanosti s druge. S indijskih, kineskih i mističkih stajališta, religijski zadatak čovjeka nije ispravno mišljenje, već ispravno djelovanje i/ili postajanje jednosti s Jednim u aktu koncentrirane meditacije. Suprotno vrijedi za prevladavajuća kretanja Zapadne misli. Kako se očekuje pronalaženje krajnje istine u ispravnoj misli, glavni je naglasak na misao, iako se i ispravno djelovanje smatralo važnim. U religijskom razvoju: to je vodilo formuliranju dogmi¹, beskrajnim argumentima o dogmatskim formulacijama, te netolerantnosti prema "nevjericima" ili "hereticima"². Nadalje, to vodi naglašavanju "vjerovanja u Boga" kao glavni cilj religioznih stajališta. To je naravno ne znači da nije postojao i koncept potrebe ipravnog življenja. Uprkos tomu, osoba koja je vjerovala u Boga – iako nije živjela Boga – osjećala se superiornijom od osobe koja je živjela Boga, a nije u njega vjerovala.

Naglasak na promišljanje imalo je i drugu i povijesno važnu posljedicu. Ideja o mogućnosti pronalaženja istine u mislima, vodila je ne samo dogmi već i znanosti. U znanstvenoj misli jedino je bitna korektna misao, kako s aspekta intelektualnog poštenja, tako i s aspekta primjene te misli u praksi - tj. tehnicima.

Ukratko paradokсна misao je vodila toleranciji i novom naporu prema samotransformaciji. Aristotelijansko stajalište je vodilo dogmi i znanosti, Katoličkoj crkvi i otkriću atomske energije.

Posljedice te razlike između dva stajališta vezano za problem Božje ljubavi su već bile objašnjene implicitno pa je potreban samo kratki sažetak.

U dominantnim religijskim sustavima Zapada, Božja ljubav je u biti isto što i vjerovanje u Boga, postojanje Boga, pravednost Boga, Božju ljubav. Božja je ljubav u biti iskustvo promišljanja. U istočnim religijama i misticizmu, Božja je ljubav intenzivno osjećanje jednosti, nerazdvojivo vezano s izražavanjem te ljubavi u svakom činu življenja. Najradikalniju formulaciju tog čina je dao Meister Eckhart: "Ako sam se stoga promijenio u Boga i On me sjedinio sa sobom, onda u življenju Boga nema razlike među nama. . . . Neki si ljudi zamišljaju da idu vidjeti Boga, vidjeti ga kao da negdje stoji a oni su ovdje, no neće biti tako. Bog i ja – mi smo jedno. Znajući Boga, uzimam ga k sebi. Voleći boga, prodirem u njega."³⁷

Možemo se sada vratiti jednoj važnoj paraleli između ljubavi prema jednom roditelju i ljubavi prema Bogu. Dijete počinje sa stvaranjem povezanosti sa svojom majkom "kao temeljem svekolikog postojanja." Ono se osjeća bespomoćno i treba svu

³⁷ Meister Eckhart, op. cit., pp. 181-182

okružujuću ljubav majke¹. Onda se okreće prema ocu, kao novom centru svog iskazivanja ljubavi, ocu koji postaje principijelni savjetnik - usmjerivač misli i akcija; u toj je fazi dijete motivirano potrebom za stjecanjem očevih pohvala i izbjegavanjme njegova nezadovoljstva. U fazi potpune zrelosti dijete se oslobađa od osoba majke i oca kao izvora moći zaštite i naređivanja; ono je utemeljilo majčine i očeve principe u sebi. Postaje svojim ocem i majkom; ono i jest i majka i otac. U povijesti ljudske rase vidimo - i možemo anticipirati – isti razvoj; od početka ljubavi prema Bogu smo povezani ovako bespomoćni s majkom Božicom, pa smo onda povezani poslušnošću s Bogom ocem, do zrele faze kada Bog prestaje biti vanjska moć, kada je čovjek inkorporirao¹ načela ljubavi i pravde, kada se sjedinio s Bogom pa možda i do trenutka kada počinje govoriti o Bogu² samo u poetskom, simboličkom smislu.

Iz tih razmatranja slijedi nemogućnost razdvajanja ljubavi prema Bogu od ljubavi prema roditeljima. Ako osoba ne emergira iz incestoidne³ privrženosti majci, obitelji, naciji, ukoliko zadrži djetinjastu zavisnost o ocu koji kažnjava i nagrađuje ili o bilo kojem drugom autoritetu, onda ne može razviti zrelu ljubav prema Bogu; tada njegova religija odgovara ranijoj fazi religije, u kojoj se doživljava Boga kao majku koja ga štiti od svega i oca koji kažnjava i nagrađuje.

U suvremenim religijama nalazimo još uvijek prisutnim sve faze, od najranijih i najprimitivnijih do najviših. Riječ "Bog" označava i plemenskog poglavicu i "apsolutno Ništa". Na isti način svaka individua zadržava u sebi, u svojoj podsvijesti, kako je to Freud pokazao, sve te faze od bespomoćnog malog djeteta. Pitanje je do koje se točke razvio. Jedno je sigurno: priroda njegove ljubavi prema Bogu korespondira s prirodom njegove ljubavi prema čovjeku a povrh toga, stvarna kvaliteta njegove ljubavi prema bogu i čovjeku je često nesvjesna – prikrivena i racionalizirana zrelijim *mislama* o svojoj ljubavi. Ljubav za čovjeka iako izravno utjelovljena¹ u svojem odnošenju s obitelji je u krajnjoj analizi određena strukturom društva u kojem voli. Ako struktura društva potiče pokoravanje autoritetu – očiti ili anonimni² autoritet tržišta i javnog mnijenja i njegov koncept Boga mora biti infantilna i daleko od zrelog koncepta, čije začetke nalazimo u povijesti monoteističkih religija.

III.

Ljubav i njena dezintegracija u suvremenom Zapadnom društvu

AKO JE LJUBAV kapacitet zrelog i djelotvornog (plodnog) karaktera, slijedi da je kapacitet voljenja u nekom individualnom življenju i nekoj danoj kulturi zavisao o utjecaju te kulture na karakter prosječne osobe. Ako govorimo o ljubavi u suvremenoj Zapadnoj kulturi, onda mislimo pitati da li društvene strukture Zapadne civilizacije i duha koji rezultira iz nje pogoduju razvoju voljenja. Na postavljanje takvog pitanja znači i negativni odgovor. Niti jedan objektivni promatrač našeg Zapadnog života ne može sumnjati da je ljubav – bratska ljubav, majčina ljubav i erotska ljubav – relativno rijetki fenomen te da njihovo mjesto zauzima čitav niz formi pseudo-ljubavi koje su u stvari velik broj formi disintegracije ljubavi.

Kapitalističko društvo je temeljeno na načelu političke slobode s jedne strane, te tržišta kao regulatora svih ekonomskih pa stoga i društvenih odnosa s druge strane. Tržište roba utvrđuje uvjete razmjene roba, tržište rada regulira usvajanje i prodaju rada. I korisne stvari i korisna ljudska energija i vještine se transformiraju u robe razmjenjivane bez korištenja nasilja i prijevara po uvjetima tržišta. Cipele, korisne i potrebne kakvima mogu biti, nemaju ekonomsku vrijednost (razmjensku vrijednost), ako za njima nema potražnje na tržištu; ljudska energija i vještina nemaju razmjensku vrijednost ukoliko i za njih nema potražnje po postojećim tržišnim uvjetima. Vlasnik kapitala može kupiti rad i narediti rad za profitabilno investiranje svog kapitala. Vlasnik rada mora ga prodati vlasniku kapitala po postojećim¹ tržišnim uvjetima, ukoliko se ne želi moriti glađu. Takva se ekonomska struktura reflektira na hijerarhiju vrijednosti. Kapital zapovijeda² radu; nagomilane stvari, koje su mrtve, imaju superiorniju vrijednost od rada, ljudskih moći, dakle onog što je živo.

To je bila osnovna struktura kapitalizma od samog početka. No iako je još uvijek karakteristika modernog kapitalizma, niz se faktora promijenio, dajući suvremenom kapitalizmu specifične kvalitete, što ima duboki utjecaj na strukturu karaktera modernog čovjeka. Kao rezultat³ razvoja kapitalizma, svjedočimo trajno rastućem procesu centraliziranja i koncentriranja⁴ kapitala. Velika poduzeća istovremeno se povećavaju, dok se manja istiskuju. Vlasništvo kapitala investiranog u ta poduzeća se sve više odvaja od funkcije upravljanja. Stotine tisuća dioničara "posjeduju" poduzeće; dobro plaćena upravljačka birokracija ne posjeduje poduzeće, no upravlja njime. Ta je birokracija manje zainteresirana za ostvarivanje maksimuma profita a više za ekspanziju poduzeća a time i njihove vlastite moći. Povećana koncentracija kapitala i emergencija moćne upravljačke birokracije se odvija paralelno razvoju radničkog pokreta. Kroz sindikalizaciju rada, pojedinačni se radnik ne mora pogađati na tržištu rada samostalno i samo za sebe; on je ujedinjen u velike sindikate, koji su također opterećeni moćnom birokracijom koja ga predstavlja nasuprot industrijskih divova. Inicijativa se pomaknula, na bolje ili lošije, u polju kapitala kao i u polju rada, od pojedinca prema birokraciji. Rastući broj ljudi prestaje biti nezavisan tj. postaje zavisao o managerima velikih ekonomskih imperija.

Druga presudna karakteristika koja je rezultat te koncentracije kapitala i karakteristika modernog kapitalizma, leži u specifičnom načinu organizacije rada. Prekomjerno centralizirana poduzeća s radikalnom podjelom rada vodi k organizaciji u kojoj

pojedinaac gubi svoj individualitet, gdje postaje potrošni zupčanik u stroju. Problem humanosti modernog kapitalizma se može formulirati na slijedeći način:

Moderni kapitalizam treba ljude koji mirno i u velikom broju surađuju; koji žele konzumirati sve više i čiji su ukusi standardizirani, pa se može na njih lagano utjecati i lagano ih je predvidjeti. Potrebni su ljudi koji se osjećaju slobodni i nezavisni; koji nisu podložni nekom autoritetu ili načelu ili savjesti – a ipak voljni slušati zapovijedi, činiti ono što se od njih očekuje, uklapati se u društveni stroj bez trenja¹; koga se može voditi bez sile, voditi bez lidera, poticati bez svrhe – izuzev kada čini dobro, kada se treba pokrenuti, funkcionirati, ići naprijed.

Čime to rezultira? Moderni je čovjek otuđen od samog sebe, od svojih sunarodnjaka i od prirode.¹ Transformiran je u robu, doživljava svoje životne sile kao investiciju koja mu mora donijeti maksimalan profit koji se može ostvariti pod postojećim tržišnim uvjetima. Ljudska odnošenja su u biti odnošenja otuđenih automata, koji svaki zasniva svoju sigurnost na ostajanju u blizini krda a ne u različitosti mišljenja, osjećaja i djelovanja. I dok svi pokušavaju biti što je moguće bliže ostalima, svatko ostaje potpuno sam, prožet dubokim osjećajem nesigurnosti, straha i krivnje, što je uvijek posljedica nemogućnosti prevladavanja odvojenosti čovjeka. Naša civilizacija nudi mnoga ublažavanja² simptoma koja pomažu ljudima u svjesnoj nesvjesnosti o toj usamljenosti; prije svega striktna rutina birokratiziranog, mehaničkog rada, koji pomaže ljudima da ostanu nesvjesni svoje najtemeljitiše ljudske želje, težnje za transcendiranjem i skladom jednosti. Ukoliko sama rutina u tomu ne uspije, ljudi prevladavaju svoj nesvjesni očaj rutinskom zabavom¹, pasivnim konzumiranjem zvuka i slika koje nudi industrija zabave²; nadalje zadovoljstvom kupovanja stalno novih stvari koje brzo mijenja za druge. Moderni je čovjek u stvri blizu slike, koju Huxley opisuje u svom *Novom vrlom svijetu*³: dobro nahranjen, dobro odjeven, seksualno zadovoljen, a ipak bez svog sebstva, bez bilo kakvih dubljih umjesto površnih kontakata sa svojim bližnjima, vođen parolom koju je Huxley formulirao tako jezgrovito u: "Kada individua osjeća, zajednica posrće"; ili "Nikada ne odgađaj za sutra zabavu koju možeš imati danas", ili krunska izjava: "U današnje vrijeme su svi sretni". Ljudska se sreća sastoji danas od "zabavljanja". Zabava leži u zadovoljstvu konzumiranja ili "apsorpcije" roba, glupe zabave, hrane, pića, cigareta, ljudi, prezentacija (predavanja), knjiga, filmova – sve se to konzumira, guta. Svijet je jedan veliki objekt za naš apetit, velika jabuka, velika boca, velika prsa a mi smo dojenčad, oni koji vječito očekuju, koji se nadaju i koji su vječito razočarani. Naš se karakter pogoni prema razmjeni i primanju, trampu i potrošnji svega, duhovnih kao i materijalnih objekata, dok i sami ne postanemo objektom razmjene i potrošnje.

Situacija što se tiče ljubavi odgovara, kao što to mora po nužnosti, takvom društvenom karakteru modernog čovjeka. Automati ne mogu voljeti; mogu razmjenjivati svoje "pakete osobnosti"⁵ i nadati se fer pregovorima. Jedan od značajnijih izražavanja ljubavi a posebno braka s tom otuđenom strukturom je ideja "tima". U mnogobrojnim člancima o sretnom braku, ideja je opisana kao tim koji funkcionira bez problema. Taj se opis ne razlikuje previše od ideja o besproblemskom funkcioniranju zaposlenika; on bi trebao biti "razumno samostalan", kooperativan, tolerantan i u isto vrijeme ambiciozan i agresivan. Stoga nam bračni savjetnici

¹ CL. Detaljnija diskusija problema alijenacije te utjecaju modernog društva na karakter čovjeka u *Zdravo društvo*, E. Formm, Rinehart and Company, New York, 1955.

govore, da bi suprug trebao "shvaćati" svoju suprugu i biti od pomoći. Trebao bi pohvalno komentirati njenu novu odjeću i ukusno jelo. Ona bi za uzvrat² trebala razumjeti njegov umor i neraspoloženost po dolasku kući, slušati ga pažljivo dok govori o svojim poslovnim problemima, ne ljutiti se ako zaboravi njen rođendan. Svo odnošenje takve vrste koje se dodatno pojavljuje je dobro podmazano odnošenje između dvije osobe, koji ostaju stranci cijelog života i nikada ne stignu do "centalnog odnosa" ponašajući se uljudno³ jedan prema drugom, pokušavajući da se druga osoba osjeća bolje.

U tom je konceptu ljubavi i braka glavni je naglasak na pronalaženju utočišta⁴ od inače nepodnošljivog osjeća samoće. U "ljubavi" se konačno našlo svetište u kom nema samoće. Jedinka formira savez od dvoje protiv svijeta i taj egoizam *u dvoje*⁶ se brka s ljubavlju i intimnošću.

Naglasak na timskom duhu, međusobnoj toleranciji itd. je relativno nedavni razvoj. Prethodio mu je u godinama nakon 1. svjetskog rata koncept ljubavi u kojem je seksualno zadovoljstvo bilo pretpostavljeno kao osnovica zadovoljavajućih ljubavnih odnosa i posebno sretnog braka. Vjerovalo se da je razlog česte nesretnosti u braku trebalo tražiti u bračnim partnerima, koji se nisu koretno "seksualno prilagodili"¹; razlog toj grešci se smatrala ignorancija glede "korektnog" seksualnog vladanja, odnosno u pogrešnoj seksualnoj tehnici jednog ili oba partnera. Da bi "izliječili" nedostatak i pomogli nesretnom paru koji se nije mogao međusobno voljeti, mnoge su knjige nudile instrukcije i tečajeve u vezi s korektnim seksualnim ponašanjem, obećavajući implicitno ili eksplicitno da će sreća i ljubav uslijediti nakon toga. Ideja u podlozi je kazivala da je ljubav dijete seksualnog zadovoljstva i ako se dvoje ljudi mogu međusobno seksualno zadovoljiti, oni se međusobno vole. Ako se prilagodimo općenitoj iluziji tog vremena, pretpostavljalo se da je korištenje prave tehnike rješenje ne samo za tehničke probleme industrijske proizvodnje, već jednako tako i svih ljudskih problema. Ignorirala se činjenica istine upravo suprotne pretpostavljanom.

Ljubav nije rezultat primjerenog seksualnog zadovoljavanja, već je seksualna sreća – čak i znanje takozvanih² seksualnih tehnika – rezultat ljubavi. Ako je potrebno dokazivati tu tezu i pokraj svakodnevnih³ promatranja, dokaz se može naći u opširnoj psihoanalitičkoj dokumentaciji. Studij najčešćih seksualnih problema – frigidnost žena i više ili manje ozbiljne forme psihičke impotencije muškaraca – pokazuju da uzrok ne leži u nedostatku pravih tehnika, već u inhibicijama, koje onemogućavaju voljenje. Strah ili mržnja drugog spola je u osnovici takvih poteškoća, koje sprječavaju osobu u svom potpunom predavanju, spontanom djelovanju, vjerovanju seksualnom partneru u neposrednost i usmjerenost fizičke bliskosti. Ako seksualno blokirana osoba može izroniti iz straha ili mržnje i time postati sposobnom voljeti, onda su njegovi ili njeni seksualni problemi riješeni. Ako ne, onda nikakvo znanje seksualnih tehnika neće pomoći.

I dok podaci psihoanalitika terapija ukazuju na zabludu glede ideje da znanje korektnih seksualnih tehnika vodi seksualnoj sreći i ljubavi, temeljna pretpostavka da je ljubav popratna pojava međusobnog seksualnog zadovoljavanja je pod utjecajem teorija Freuda. Za Freuda je ljubav u osnovici bila seksualni fenomen. "Čovjek, koji je spoznao iskustvom da mu je seksualna (genitalna) ljubav¹ priuštila najveće zadovoljenje², pa mu je stoga postala prototipom³ svekolike sreće, natjeravši ga traži svoju daljnju sreću tim putom seksualnog odnošenja, postavivši genitalni eroticizam

kao centralnu točku svog života."² Iskustvo bratske ljubavi je za Freuda, rezultat seksualne želje, pri čemu je seksualni instinkt transformiran u impulse s blokiranom namjerom (aspiracijom). "Ljubav s blokiranom namjerom je stvarno izvorno bila puna senzualne ljubavi i takva je još uvijek u ljudskom nesvjesnom umu".³ Sve što se tiče osjećaja fuzije, jednosti ("oceanic feeling"¹ - osjećaj beskrajnosti), što je u biti mistično iskustvo i korjen najintenzivnije svjesnosti sjedinjenja s drugom osobom ili sa svojim bližnjima, Freud je interpretirao kao patološku pojavu², kao regresiju³ u stanje ranog " beskrajnog narcisizma".⁴

To je samo jedan korak udaljeno od Freudove tvrdnje da je ljubav sama po sebi iracionalna pojava. Razlika između iracionalne ljubavi i ljubavi kakva se očekuje kao ekspresija zrele osobnosti za njega ne postoji. Ukazivao je u svom tekstu o prijenosu ljubavi,⁵ da takva ljubav⁴ nije u biti različita od "normalne" pojave ljubavi. Zaljublivanje uvijek graniči s abnormalnim, uvijek je popraćeno sljepoćom za realitet, nekontroliranošću i prijenosom od voljenih objekata u djetinjstvu. Ljubav kao racionalna pojava, kao krunsko postignuće zrelosti, nije Freudu bila predmetom istraživanja, jer nije ni postojala u realitetu.

No bila bi pogreška precijeniti utjecaj Freudovih ideja o konceptu ljubavi kao rezultata seksualne privlačnosti ili čak izjednačavanja sa seksualnim zadovoljavanjem, preslikanim u svjesni osjećaj. U biti kauzalna povezanost teče obratno. Freudove ideje bile su djelomično pod utjecajem duha 19. stoljeća; a djelomično su stekle popularnost kroz prevladavajući duh u godinama nakon Prvog svjetskog rata. Neki od faktora koji su utjecali na popularne i Freudove koncepte su bili, prvo - reakcija protiv striktnih običaja¹ Viktorijanskog doba; drugo - što je određivalo Freudove teorije - proizlazilo je iz prevladavajućeg koncepta čovjeka, temeljenom² na strukturi kapitalizma. Da bi se dokazalo da je kapitalizam korespondirao s prirodnim potrebama čovjeka, moralo se pokazati njegovu prirodnu kompetitivnost i svu punoću neprijateljskih i agresivnih osjećaja prema drugima. I dok su ekonomisti to "dokazali" u terminima nezasićene želje za dobiti a Darwinisti u terminima biološkog zakona o preživljavanju najsposobnijih³, Freud je došao do istog rezultata, pretpostavljajući da je muškarac potican neograničenom željom za seksualnim osvajanjem svih žena⁴ a samo ga društveni pritisak priječi u realiziranju svojih želja. Posljedica je međusobna ljubomora muškaraca, a natjecanje bi se nastavilo čak i onda, kada bi svi društveno ekonomski razlozi za to nestali.⁶

Možda je Freudovo promišljanje bilo uveliko pod utjecajem tipa materijalizma, koji je prevladavao u 19. stoljeću. Vjerovalo se da je osnovica¹ svih mentalnih pojava trebalo tražiti u fiziološkim procesima; pa je stoga ljubav, mržnju, ambiciju, ljubomoru Freud objašnjavao rezultatima različitih formi seksualnog instinkta. Nije prepoznao temeljni realitet u totalitetu ljudske egzistencije, prije svega u ljudskim situacijama koje su zajedničke svima ljudima te u prakticiranju života određenog specifičnom strukturom

² S. Freud, *Civilization and Its Discontents*, prijevod J. Riviere, The Hogarth Press, Ltd., London,

1953, p. 69.

³ *Ibid.* p. 69.

⁴ *Ibid.* p. 21.

⁵ Freud, *Gesamte Werke*, London, 1940-52, Vol. X.

⁶ Jedini Freudov učenik, koji se nikada nije odvojio od svog učitelja i koji je ipak u zadnjim godinama svog života promijenio svoje poglede na ljubav, bio je Sandor Ferenczi, Izvršna se diskusija na tu temu može naći u "The Leaven of Love by Izette de Forest, Harper & Brothers, New York, 1954.

društva. (Presudan korak onkraj tog tipa materijalizma je ostvario Marx u svom "historijskom materijalizmu", u kom ni tijelo niti instinktu slična potreba za hranom ili posjedovanjem ne služe kao ključ razumijevanju čovjeka, već ukupni procesi života čovjeka, njegova "praksa života"). Prema Freudu, potpuno i neblokirano zadovoljenje svih instinktnih želja bi kreiralo mentalno zdravlje i sreću. No očite kliničke¹ činjenice demonstriraju kako muškarci - i žene - koji posvećuju svoj život neograničenom seksualnom zadovoljavanju ne postižu sreću i vrlo često pate od ozbiljnih neurotskih konflikata ili simptoma. Kompletno zadovoljavanje svih instinktnih potreba ne samo da nije osnovica za sreću, već ne garantira ni zdravi razum. Ipak je Freudova ideja mogla postati toliko popularna u periodu nakon Prvog svjetskog rata, zato što je došlo do promjena poticanih duhom kapitalizma; od naglasaka na štednju na naglasak na potrošnju, od samo-frustracije kao sredstva za ekonomski uspjeh do potrošnje kao osnovice za svekoliko širenje tržišta te kao glavno zadovoljavanje anksiozne, automatizirane individue. Ne odlaganje zadovoljavanja bilo koje želje, postala je glavna tendencija u sferi seksa kao i u sferi materijalne potrošnje.

Interesantno je usporediti Freudove koncepte, koji korespondiraju duhu kapitalizma i kakvi su postojali još nepromijenjeni, početkom ovog stočjeća, s teorijskim konceptima jednog od najbriljantnijih suvremenih psihoanalitičara, pokojnog H.S. Sullivana. Nasuprot Freudovoj psihoanalizi Sallivan u svom psihoanalitičkom sustavu striktno odvaja seksualnost od ljubavi.

Što je značenje ljubavi i intimnosti u Sallivanom konceptu? "Intimnost je takav tip situacije u kojoj je uključeno dvoje ljudi, koj dozvoljavaju provjeru valjanosti svih komponenata vrijednosti osobe. Provjera¹ valjanosti vrijednosti osobe razhtijeva tip odnošenja, koga nazivam suradnjom, pod čime mislim jasno formulirana usklađenja nečijeg ponašanja prema izraženim potrebama druge osobe u težnji za rastućom identičnošću - tj. sve više i više skoro zajedničkih zadovoljstava (zadovoljavanja) i u održavanju sve sličnijih operacija sigurnosti."⁷ Ako oslobodimo Sallivanove tvrdnje ponešto zamršenog jezika, za bit ljubavi se smatra situacija suradnje, u kojoj dvoje ljudi osjeća; "Igramo prema pravilima igre kao bi očuvali prestiž i osjećaje superiornosti i vrijednosti."⁸

Kao što je i Freudov koncept ljubavi opis iskustava patrijarhalnog mužjaka¹ u terminima kapitalizma 19. stoljeća, Sullivanov opis referencira na iskustvo otuđene, marketing osobnosti 20. stoljeća. To je opis neke vrste "egotizma u dvoje", dvoje ljudi koji udružuju zajedničke interese i stoje zajedno nasuprot neprijateljskog i otuđenog svijeta. Njegova definicija intimnosti u principu vrijedi za osjećaje bilo kojeg kooperirajućeg tima, u kom svatko "prilagođava svoje vladanje tako da izrazi potrebe drugih osoba u stremljenju k³ zajedničkim ciljevima" (značajno je što Sullivan ovdje

⁷ H.S. Sullivan, *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W.W. Norton Co. New York, 1958. p. 246. Mora se napomenuti, kako uprkos tomu što Sullivan daje svoju definiciju kroz povezivanje s predpubertetskim težnjama, govori o njima kao integrirajućim tendencijama, koje se pojavljuju u tom dobu, "koje kada se potpuno razvijaju, nazivamo ljubav" i kaže da ta ljubav u predpubertetu "predstavlja početak nečeg vrlo sličnog kompletnoj psihijatrijskoj definiciji ljubavi."

⁸ *Ibid.*, p. 246. Druga Sullivanova definicija ljubavi kaže da ljubav počinje kada osoba osjeća potrebe druge osobe jednako važnim kao što su i vlastite; manje je obojena marketinčkim aspektom od gornje formulacije.

govori o *iskazanim* potrebama, no skoro nitko ne govori da ljubav implicira reakciju na neiskazane potrebe između dvoje ljudi).

Ljubav kao međusobno seksualno zadovoljavanje i ljubav kao "timski rad" i kao nebo nasuprot samoći su "normalne" forme dezintegracije ljubavi u modernom Zapadnom društvu, sociološki stvorena patološka muštra ljubavi, što rezultira svjesnom patnjom a što psihijatri smatraju neurotičnim kao i sve veći broj laika. Neki od češćih su sažeto opisani u primjernima koji slijede.

Temeljno stanje neurotične ljubavi leži u činjenici da jedno ili drugo "zaljubljeno" ostaje vezano za lik roditelja i prenosi osjećaje, očekivanja i strahove, koje je nekoć osoba osjećala prema ocu ili majci na voljenu osobu u odraslom životu; takva osoba nikada ne emergira iz³ mustre infantilnog odnošenja i traži tu mustru u svojim čuvstvenim zahtjevima u zrelosti. U tim slučajevima, osoba je ostala, čuvstveno, dijete od dvije ili od pet godina ili 12 godina, dok je intelektualno i društveno na razini svoje kronološke dobi. U ozbiljnijim slučajevima, ta emocionalna nezrelost vodi poremećaju društvene učinkovitost, a u manje ozbiljnim, sukob je ograničen na sferu intimnih osobnih odnosa.

Referencirajući se na našu prethodnu diskusiju osobnosti centrirane ili na majku ili na oca, slijedeći je primjer za takav tip neurotičnog ljubavnog odnosa, koji se danas može često naći, a bavi se muškarcima, koji su u svom emocionalnom razvoju zapeli na infantilnoj povezanosti s majkom. Ti se muškarci nikada nisu odviknuli od majčinih grudiju. Oni se još uvijek osjećaju djecom; hoće zaštitu majke, ljubav, toplinu, brigu i divljenje; žele bezuvjetnu ljubav majke, ljubav, koja nema drugog razloga osim potrebe za njom, jer su oni djeca majke, te su zato bespomoćni. Takvi su muškarci često prilično nježno odani i šarmantni ako pokušavaju inducirati ljubav prema njima kod žena, čak i nakon što im je i uspjelo. No njihovo odnošenje prema ženi (kao i prema svim ljudima) ostaje površno i neodgovorno. Njihov je cilj biti voljen, a ne voljeti. Obično kod tog tipa muškaraca postoji u velikoj mjeri samodopadnost, te više ili manje skrivenih grandioznih ideja. Ako su pronašli pravu ženu, osjećaju se sigurno, na vrhu svijeta¹ i mogu pokazivati svu silu čuvstvenosti i šarma iako je to u isto vrijeme i razlog za njihovu čestu prevrtljivost. No kada, nakon nekog vremena žena prestaje živjeti po njihovim fantastičnim² očekivanjima, počinju se razvijati sukobi i neraspoloženje. Ako im se žena uvijek ne divi, ako zahtijeva vlastiti život, ako želi biti voljena i zaštićena, a u ekstremnim slučajevima ukoliko ne želi više opraštati njegove ljubavne afere s drugim ženama (ili samo pokazuje obožavajući interes za njih), muškarac se osjeća duboko povrijeđenim i razočaranim, te obično racionalizira taj osjećaj s idejom da ga "žena ne voli, da je sebična ili dominirajuća." Bilo što manje od stajališta majke koja voli svoje šarmantno dijete se uzima kao dokaz o nedostatku ljubavi. Ti muškarci obično brkaju svoje čuvstveno ponašanje, svoju želju za udovoljavanjem, s istinskom ljubavi, pa tako dolaze do zaključka da nisu dovoljno fer tretirani; zamišljajući se velikim ljubavnicima ogorčeno se žale zbog nezahvalnosti svojih ljubavnih partnera.

U rijetkim slučajevima¹ takva na majku centrirana osoba može funkcionirati bez ikakvih smetnji. Ako ga je majka u stvari "voljela" na pretjerano zaštitnički način (možda i dominirajući, no nije bila destruktivna), ako muškarac nađe suprugu istog tipa orijentiranosti na majku, te ako mu njegova darovitost i njegovi talenti dozvoljavaju korištenje šarma (što je katkada slučaj s uspješnim političarima), onda je

"dobro prilagođen"² u društvenom smislu, bez da ikada dostigne višu razinu zrelosti, No pod povoljnim uvjetima - a ti su prirodno češći - njegov će ljubavni život, ako ne i socijalni biti ozbiljno razočaranje; uz pojavu sukoba i često intenzivne anksioznosti i depresije, kada taj tip osobnosti ostane sam.

U još ozbiljnijoj formi patologija fikсации na majku može biti dublja i iracionalnija. Na toj razini simbolički rečeno nema želje za vraćanjem majčinim zaštitničkim rukama niti hranećim prsima, u njenu sve-primajuću i sve-razarajuću - maternicu. Ako je priroda duševnog zdravlja izrastanje u svijet iz maternice, onda je priroda ozbiljne mentalne bolesti osjećanje privlačnosti maternice, kako bi bili ponovno u nju usisani - što znači izmještanje iz života. Takva vrsta fikсации se uglavnom događa kada se radi o majci, koja se odnosi prema djeci na proždrljiv - uništavajući način. Katkada u ime ljubav, katkada zbog dužnosti, one žele zadržati dijete, adolescenta, muškarca kod sebe; ne treba samostalnost disanja, već reba disati kroz majku; ne treba biti sposoban voljeti, osim na površnoj seksualnoj razini - degradirajući sve ostale žene; ne treba biti sposoban za slobodu i nezavisnost, već samo neki vječni kripl ili kriminalac.

Taj aspekt majke, destruktivan, gutajući, je negativni aspekt lika majke. Majka može dati život i ona može uzeti život. Ona oživljava i ona uništava; može ljubavlju činiti čuda - a nitko ne može toliko povrijediti kao što može majka. U religioznim slikama (kao ona Hindu božice Kali) i u simbolizmu snova možemo često naći ta dva suprotna aspekta majke.

U takvim slučajevima treba tražiti i drugačiju formu neurotične patologije jake povezanosti s majkom.

Slučaj u fokusu je muškarac čija je majka hladna i ostaje po strani, a njegov se otac (djelomično kao rezultat hladnoće svoje žene) svekoliko fokusira i maksimalno brine za sina. On je "dobar otac", no u isto je vrijeme i autoritaran. Kada je zadovoljan sa djelovanjem sina, on ga hvali, nagrađuje i oduševljen je, a kada ga iritira stvarajući nepravilike, povlači se ili ga grdi. Sin, komu je očeva naklonjenost jedino što ima, postaje privržen ocu na ropski način. Njegov je glavni cilj u životu ugoditi ocu - kiada to uspije osjeća se sretnim, sigurnim i zadovoljnim. No kada pogriješi, zataji ili ne uspije ugoditi ocu, osjeća se manje vrijednim, odbačenim. U kasnijem životu takav će muškarac pokušati naći lik oca uz koga će se vezati na sličan način. Njegov cijeli život postaje sekvencija uspona i padova, zavisno o tomu je li uspio dobiti pohvalu. Takvi su muškarci često vrlo uspješni u svojim društvenim karijerama. Oni su savjesni, pouzdani, zainteresirani - pod uvjetom da su odabrali lik oca koji razumije kako se prema njima odnositi (s njima postupati). No u svom odnošenju sa ženama ostaju po strani pa i na udaljenosti. Njima žena nije centralnog značaja; uglavnom osjećaju blagi prezir, često maskiran kao briga oca za malu djevojčicu. Mogu u početku impresionirati ženu svojom kvalitetom muškosti², no ubrzo razočaravaju kada žena koju su oženili shvati da joj je sudbina igrati sekundarnu ulogu iza primarne naklonosti liku oca, koji je u bilo koje vrijeme nadmoćan; to znači ukoliko se nije dogodilo da je i supruga vezana za lik svog oca, pa je onda sretna što ju suprug tretira kao kapriciozno dijete.

Kompliciranija je vrsta neurotičkog poremećaja u ljubavi temeljenog na drugačijoj vrsti situacije s roditeljima, tj. kada se roditelji ne vole, ali se uspijevaju kontrolirati glede javnih svađa ili davanja bilo kakvih znakova nezadovoljstva. U isto vrijeme

njihova udaljenost od djece čini ih nespontanim u odnosu sa svojom djecom. Kada mlada djevojka iskusi atmosferu "korektnosti", koja nikada ne dozvoljava bliski kontakt bilo s majkom ili s ocem, postaje zbog toga zbunjena i prestrašena. Nije nikada sigurna što roditelji osjećaju ili misle; uvijek postoji element nepoznatog, misterioznog u atmosferi. Posljedično se djevojka povlači u vlastit svijet, dnevne snove, ostaje izoliranom i zadržava to stajalište i u kasnijim ljubavnim odnosima.

Uz to, povlačenje rezultira razvojem intenzivne anksioznosti, osjećaja nepostojanja primjerenog temelja u svijetu što često vodi mazohističkim tendencijama kao jedinom načinu doživljavanja intenzivnih uzbuđenja. Često će takva žena preferirati supruga koji zbog toga radi scene i galami² umjesto održavanja normalnijeg i osjećajnijeg ponašanja, jer će time barem skinuti teret napetosti i straha koje te tendencije nose; nije rijetkost da žene nesvjesno provociraju takvo ponašanje, kako bi završile agonizirajuću napetost čuvstvene neutralnosti.

Druge česte forme iracionalne ljubavi ćemo opisati u slijedećim paragrafima, bez analize specifičnih faktora razvoja u djetinjstvu, odnosno njihovih korjena.

Forma pseudo ljubavi koja je česta a doživljavana (i još je češće opisivana) u filmovima i romanima kao "velika ljubav" je *idolopoklonička ljubav*. Ako osoba nije dosegla razinu na kojoj osjeća identitet, Ja-stvo⁴, ukorjenjeno u produktivnom razotkrivanju svojih vlastitih moći, ona nastoji "idolizirati" voljenu osobu. Otudena je od svojih moći, koje projicira na voljenu osobu, obožavanu kao *summum bonum*,¹ nositelja svekolike ljubavi, svog svijetla, svog blaženstva. U tom procesu se takva osoba lišava svih osjećaja snage, gubi se u voljenom umjesto da traži sebe. Kako obično niti jedna osoba, za duže vrijeme,² ne može živjeti s³ očekivanjima njenog (ili njegovog) idolopokloničkog obožavanja, mora se pojaviti⁴ razočaranje i kao lijek se traži novi idol, katkada u beskrajnom krugu. Za taj tip idolopokloničke⁵ ljubavi je karakterističan početni intenzitet i naglost iskustva ljubavi. Ta idolopoklonička ljubav je često opisivana kao istinska velika ljubav; promišljiva kao primjer intenziteta i dubine ljubavi, ona samo demonstrira glad i očaj obožavatelja. Nije potrebno ni reći da se mogu naći dvije osobe u međusobnom idolopoklonstvu, koje katkada u ekstremnim slučajevima, daju sliku paranoidnog stanja *folie à deux*.

Druga forma pseudo-ljubavi je ona koju možemo nazvati "*sentimentalnom ljubavi*", Njena je bit u činjenici da se ljubav doživljava samo u fantaziji a ne u ovdje-i-sada odnošenju prema drugoj osobi, koja je stvarna. Najraširenija forma tog tipa ljubavi je ona koju nalizimo u iskustvu zadovoljenja zamjenskom ljubavlju konzumiranjem filmova, magazina s ljubavnim pričama i ljubavnim pjesmama. Sve neispunjenje želje za ljubavlju, sjedinjenjem i bliskošću nalaze zadovoljenje u konzumaciji takvih proizvoda. Muškarac i žena koji su u bračnom odnosu i koji su nesposobni probiti zid odvojenosti, su dirnuti do suza, kada participiraju u sretnoj ili nesretnoj ljubavnoj priči para na filmskom platnu. Za mnoge je parove gledanje takvih priča na filmu je jedina situacija u kojoj doživljavaju ljubav - ne jedno za drugo, već zajedno kao gledatelji "ljubavi" drugih ljudi. Tako dugo dok je ljubav poželjna imaginacija u budnom stanju, oni mogu participirati; čim se vrte u realnost odnošenja između dvoje stvarnih ljudi - oni postaju hladni.

Drugi aspekt sentimentalne ljubavi je apstrakcija ljubavi u terminima vremena. Par može biti duboko dirnut sjećanjima na njihovu prošlu ljubav, no kada ta prošlost

postane sadašnjost nema iskustva ljubavi - ili fantazije o budućnosti njihove ljubavi. Koliko zaručenih ili novo vjenčanih parova¹ sanja o svom ljubavnom blaženstvu u budućnosti, dok se u trenutku koje proživljavaju počinju međusobno dosadašivati? Tendencija se poklapa s² općom karakteristikom stajališta modernog čovjeka. On živi ili u prošlosti ili u budućnosti, no ne u sadašnjosti. Sentimentalno se prisjeća svog djetinjstva i majke - ili kreira sretne planove za budućnost. Bilo da se ljubav doživljava posredno participiranjem u zamišljenom³ iskustvu drugih ili se iz sadašnjosti izmješta u prošlost ili u budućnost, pa kao takva nestvarna i otuđena forma ljubavi služi kao opijat koji ublažava bol realiteta, samoću i odvojenost individue.

Još jedna forma neurotične ljubavi dolazi korištenjem projekcijskog mehanizma sa svrhom izbjegavanja vlastitih problema umjesto zabrinutosti s defektima i krhkosću "voljene" osobe. S te točke gledanja se jedinke ponašaju vrlo slično grupama, nacijama ili religijama. Posjeduju sposobnost finog procjenjivanja za čak neznatne nedostatke druge osobe i blaženo kreću dalje ignorirajući vlastite nedostatke - uvijek zaposleni pokušavanjem optuživanja i mijenjanja druge osobe. Ako to čine obje osobe - što je često slučaj² - ljubavni se odnos transformira u međusobno projiciranje. Ako sam dominirajući ili neodređen ili pohlepan, optužujem za to svog partnera, a zavisno o mom karakteru, želim ga izliječiti (promijeniti) ili kazniti. Druga osoba to isto tako čini - i tako oboje uspijevaju ignorirati vlastite probleme pa kao par ne uspijevaju poduzeti nikakve korake, koji bi im pomogli u vlastitom razvoju.

Druga forma projiciranja je projiciranje svojih problema na djecu. Prije svega takva se projekcija događa često u želji za djecom. U takvim je slučajevima želja za djecom primarno određena projiciranjem vlastitih problema egzistencije na postojanje djece. Kada osoba osjeća da nije bila sposobna dati smisao vlastitom životu, pokušava dati smisao u terminima života svoje djece. No to je osuđeno na neuspjeh kako svojih projekcija tako i života djece. Prvi, jer se problem egzistencije može riješiti samo za svakog pojedinačno, a ne preko opunomoćenika; ovaj drugi zato što nema prave kvalitete, potrebne za vođenje djece u njihovom vlastitom traženju odgovora. Djeca služe za svrhu projiciranja i onda kada se pojavi pitanje razvrgavanja nesretnog braka. Uobičajeni argument roditelja u takvoj situaciji je nemogućnost rastavljanja jer bi time djeci uskratili blaženstvo zajedničkog doma. Svaka bi detaljna studija međutim pokazala da je atmosfera napetosti i nesretnosti unutar "zajedničkog doma" štetnija za djecu od javnog prekida - koji uči djecu u najmanju ruku, da je čovjek sposoban dokrajčiti netolerantnu situaciju hrabrom odlukom.

Na ovom mjestu treba spomenuti drugu čestu pogrešku. Naime, vjerovanje da ljubav nužno znači odsustvo sukoba. Jednako tako kao što ljudi uobičajeno vjeruju da je potrebno izbjegavati bol i tugu u bilo kojim okolnostima, vjeruju i da ljubav znači odsustvo bilo kakvih sukoba. Nalaze dobre razloge za takvu ideju u činjenici da bi izgledno borbe oko njih bila desrtuktivna razmjena, koji ne bi donosila nikakvo dobro svim zainteresiranima. No razlog tomu leži u činjenici da su "sukobi" većine ljudi u stvari pokušaji izbjegavanja stvarnih sukoba. To su neslaganja o manje važnim ili površnim stvarima, koje po svojoj prirodi nisu podesni za rasčišćavanje¹ ili rješavanje. Stvarni sukobi između dvoje ljudi, oni koji ne služe za prikriivanje¹ ili projiciranje, a koji se osjećaju na dubokoj razini unutarnjeg realiteta kom pripadaju, nisu destruktivni. Oni vode razjašnjavanju, proizvode katarzu iz koje obje osobe emergiraju s više znanja i više snage. To nas vodi naglašavanju nečeg što je rečeno ranije.

Ljubav je moguća samo ako dvije osobe međusobno komuniciraju iz centra svojeg postojanja, dakle morale bi se obje osobe doživljavati iz centra svog postojanja. Samo u tom "centralnom iskustvu" postoji ljudski realitet, samo je tu životnost, samo tu leži osnovica za ljubav. Doživljena ljubav je dakle konstantno pozivanje na angažiranost, na provjeru sposobnosti voljenja; to nije mjesto mirovanja, već mjesto kretanja, rasta, razvoja, zajedničkog djelovanja; nezavisno o postojanju harmonije ili sukoba, radosti ili tuge, ona je podređena temeljnoj činjenici da dvoje ljudi doživljava sebe iz biti svoje egzistencije, da su međusobno jedno time što su jedno sa svojim sebstvima, a ne u bijegu od sebe (svojih sebstva). Postoji samo jedan dokaz za postojanje (prisutnost) ljubavi;² dubina odnošenja te životnost i snaga u svakoj uključenoj osobi; to je rezultat po kojem se ljubav prepoznaje.

Kao što automati ne mogu voljeti jedan drugog, ne mogu voljeti ni Boga. *Dezintegracija* voljenja Boga je dosegla iste proporcije kao i dezintegracija čovjekove ljubavi. Ta je činjenica očita kontradikcija ideji³ da svjedočimo religioznoj renesansi u ovoj epohi. Ništa ne bi moglo biti dalje od istine. Svjedočimo (iako postoje iznimke) regresiji na idolopoklonički¹ koncept Boga i transformaciji Božje ljubavi u odnošenje koje se uklapa u otuđeni karakter strukture. Regresiju na idolopoklonički koncept Boga lagano uočavamo. Ljudi anksiozni (prestrašeni i zabrinuti), bez principa i vjere, nemajući cilja osim kretanja prema naprijed; ostaju i dalje djecom, u nadi da će im doći u pomoć otac ili majka, kada će ju zatrebati.

Istina, u religijskim je kulturama Srednjeg vijeka prosječni čovjek pogledavao za pomoć i na Boga kao i na oca i majku. No u isto je vrijeme uzimao Boga i ozbiljno, u smislu najvišeg² cilja svog života glede življenja svog života prema Božjim zakonima, ne bi li realizirao "spasenje" kao krajnji interes, komu su podređene sve druge aktivnosti. Danas, takvi naponi nisu prisutni. Dnevni je život striktno odvojen od bilo kakvih religijskih vrijednosti. Posvećen je težnji prema materijalnom komforu, te uspijehu na tržištu osobnosti. Principi na kojima su izgrađeni naši svjetovni naponi su ravnodušnost i egotizam (kasnije označavan kao "individualizam" ili "individualna inicijativa"). Čovjek u istinski religioznim kulturama se može uspoređivati s djecom oko osma godina starosti, koja trebaju oca kao pomagača, koji je počeo prilagođavati poučavanje i principe njihovim životima. Suvremeni čovjek slični više djetetu iz doba kada plače za ocem dok ga treba, a inače, kada se igra, dovoljno je sebi samom¹.

S tog stajališta, infantilne zavisnosti o antropomorfnjoj² slici Boga, a bez transformacije života u skladu s Božjim zakonima, bliži smo primitivnom idolopokloničkom plemenu nego religijskoj kulturi Srednjeg vijeka. S drugog aspekta, naša religijska situacija pokazuje karakteristike, koje su nove i pridružene samo suvremenom Zapadnom kapitalističkom društvu. Mogu se referencirati na tvrdnju iz ranijeg dijela ove knjige. Moderni je čovjek sam sebe transformirao u robu; doživljava svoju životnu energiju kao investiciju s kojom bi trebao ostvariti najveći profit, uzevši u obzir svoju poziciju i situaciju na tržištu osobnosti. Otudio se od samog sebe, od svojih bližnjih i od prirode. Glavni mu je cilj profitabilna razmjena svojih vještina, znanja i samog sebe, čiji je "paket osobnosti" s drugima s istim namjerama na fer i profitabilnom tržištu. U životu nema drugog cilja osim stalnih poteza (nastojanja), nema principa osim onog fer razmjene, nema zadovoljstva osim onog pri trošenju. Što može značiti koncept Boga u takvim okolnostima? Značenje je transformirano iz originalno religioznog značenja u neko koje se uklapa u otuđenu kulturu uspijeha. U

nedavnom oživljavanju religije³, vjerovanje u Boga se transformiralo u psihološku mustru kojom bi se moglo bolje uklapati u konkurentsku borbu.

Religija se i sama povezuje s autosugestijom¹ i psihoterapijom kako bi pomogla čovjeku u poslovnim aktivnostima. U dvadesetim (prošlog stoljeća) nitko nije prizivao Boga s ciljem "poboljšavanja svoje osobnosti." Bestseller 1938. godine, Dale Carnegie: "*Kako zadobiti prijatelje i utjecati na ljude*", ostao je na potpuno svjetovnoj razini. Ono što je trebala biti funkcija Carnegijeve knjige u ono vrijeme, je funkcija današnjeg najvećeg bestselera, "*Moć pozitivnog mišljenja*", autora Reverend N.V. Peale. U toj religioznoj knjizi nije čak ni propitivana usklađenost naše dominantne brige za uspjeh s duhom monoteističke religije. Baš suprotno, u taj se najviši cilj nije ni posumnjalo, no ipak je preporučena vjera u Boga i molitva kao sredstvo povećavanja sposobnosti za ostvarivanje uspjeha. Kao što i moderni psihijatri preporučaju sreću zaposlenika, kako bi bili privlačniji za potrošače, neki propovijedaju Božju ljubav za veću uspješnost. "Neka Bog bude Vaš partner", znači učiniti Boga partnerom u poslovanju, a ne sjedinjenje u ljubavi, pravdi, istini. Kao što je bratska ljubav bila zamijenjena neosobnom korektnošću, Bog je transformiran u udaljenog generalnog direktora poduzeća Svemir d.d.; znate da je ovdje, on vodi show (iako bi ga vodio i bez Vas), nikada ga ne vidite, no priznajete njegovo vođenje dok "radite svoj dio".

IV.

Practiciranje voljenja

Nakon bavljenja teorijskim aspektom umjetnosti voljenja, konfrontirani smo sada s mnogo težim problemom, tj. s *practiciranjem umjetnosti voljenja*. Može li se bilo što naučiti o practiciranju neke umjetnosti, osim ponavljanjem aktivnosti kako bi se poboljšalo izvođenje?

Teškoća problema je proširena činjenicom da većina ljudi današnjice, dakle i mnoge čitateljice i čitatelji očekuju da će im se dati recept tipa "kako to učiniti sami" (kod nas je poznat termin - "uradi sam"), a to znači u našem slučaju da se pouče kako voljeti. Bojim se, da će svatko tko se približio ovom zadnjem poglavlju u tom duhu biti teško razočaran. Voljeti je osobno iskustvo, koje svi mogu imati isključivo sami po sebi i za sebe; u stvarine postoji nitko tko nije imao to iskustvo barem u rudimentarnom obliku¹, barem kao dijete, adolescent ili odras/la/tao. Ono što diskusija practiciranja voljenja može učiniti, je razmotrati premise umjetnosti voljenja, pristupe umjetnosti kakvi postoje te practiciranja tih premisa i pristupa. Korake prema cilju može svatko practicirati sam za sebe, a diskusija završava prije poduzimanja odlučnog koraka. Pa ipak vjerujem da i diskusija pristupa može biti korisna za ovladavanje umjetnošću - za one koji su se oslobodili očekivanja "recepta".

Practiciranje bilo koje umjetnosti ima određene opće zahtjeve, potpuno nevezano radi li se o tesarstvu, medicini ili o umjetnosti voljenja. Prije svega¹, practiciranje neke umjetnosti zahtijeva *disciplinu*. Nikada neću biti dobar u bilo čemu, ako ono što radim ne radim na discipliniran način; bilo što da radim činim to "ukoliko sam raspoložen" što može biti i zabavan hobby, jer inače neću nikada postati majstorom u toj umjetnosti. Problem nije sama disciplina u practiciranju određene umjetnosti (recimo practiciranje svakog dana određeni broj sati), već disciplina za cijeli život. Moglo bi se misliti kako ništa nije lakše naučiti modernom čovjeku od discipline. Zar ne provodi osam sati dnevno na najdiscipliniraniji način na poslu, koji je strogo rutiniziran? Činjenica je međutim da moderni čovjek ima izrazito malo samodiscipline izven sfere rada. Kada ne radi, želi biti nemaran, opustiti se ili ako koristimo ljepšu riječ, želi se "relaksirati." Sama ta želja za nemarnošću je uveliko reakcija na rutinizaciju života. Samo zato što je prisiljen osam sati dnevno trošiti svoju energiju za svrhu, koja nije njegova, na načine koji nisu njegovi, već su mu propisani ritmom rada, on se buni i njegova buna poprima formu infantilnog samopraštanja za samo-udovoljavanja. Dodatno tomu u borbi protiv autoritarizma postaje nepovjerljiv prema svim disciplinama, koje su ojačavane iracionalnim autoritetima, kao i prema racionalnim disciplinama, koje si sam pokušava nametnuti. Međutim bez takve discipline, život postaje razmrskan, kaotičan i bez koncentracije.

Ta je *koncentracija* nužni uvjet za majstorstvom nekoj umjetnosti, što nije potrebno ni dokazivati. Tko je ikada probao naučiti neku umjetnost to zna. Čak i više od samodiscipline, koncentracija je rijetka u našoj kulturi. Naša kultura baš suprotno tomu vodi nekoncentriranom i difuznom načinu življenja, kojeg je nemoguće usporediti s bilo čim drugim. Čine se mnoge stvari istovremeno; čitate, slušate radio, govorite, pušite, jedete, pijete. Potrošač ste otvorenih usta koji spreman čezne gutanju bilo čega - slika, pića, znanja. Taj nedostatak koncentracije jasno pokazuje našu teškoću da budemo sami sa sobom. Sjediti mirno, bez razgovora, pušenja, čitanja i pića je nemoguće za većinu ljudi. Postaju živčani i uzvrpoljeni jer moraju raditi nešto

s ustima ili rukama. (pušenje je jedan od simptoma tog nedostatka koncentracije; okupira ruke, usta, oči i nos.).

Treći je faktor *strpljenje*. I opet ako je bilo tko pokušao postati majstorom neke umjetnosti zna da je strpljenje nužno, ako želite nešto postići. Pa ipak je modernom čovjeku teška strpljivost kao što su mu teški i disciplina i koncentracija. Cijeli industrijski sustav forsira točno suprotno - žurbu. Svi su strojevi dizajnirani za žurbu (brzinu): automobil i avion nas brzo dovode na destinaciju - što brž to bolje. Stroj koji može proizvesti istu količinu za polovicu vremena i dobro kao i stari i sporiji, je dva puta bolji. Naravno za to postoje važni ekonomski razlozi. No kao i kod drugih aspekata, ljudske su vrijednosti postale određene ekonomskim vrijednostima. Ono što je dobro za stroj mora biti dobro i za čovjeka - takva je logika. Moderni čovjek misli kako gubi nešto - vrijeme - ako ne radi stvari brzo; ipak ne zna što će raditi s vremenom kada dobije, osim 'ubiti' ga.¹

Vjerojatno je stanje učenja bilo koje umjetnosti najveća briga za postizanje majstorstva. Ako umjetnost nije nešto od izuzetne važnosti, početnik ju ne će nikada naučiti. Ostat će, u najmanju ruku², dobar diletant, no nikada majstor. Taj je uvjet nužan za umjetnost voljenja, kao i za bilo koju drugu umjetnost. Uprkos tomu izgleda da je omjer između majstora i diletanta u umjetnosti voljenja procijenjen u korist diletanta kao i kod svih drugih umjetnosti.

Još se nešto mora razmotriti u vezi s³ općim uvjetima učenja neke umjetnosti. Ne počinje se učiti neka umjetnost izravno, već indirektno, tako reći. Mora se učiti veliki broj drugih - i često naizgled nepovezanih stvari - prije početka sa samom umjetnosti. Početnik u tesarstvu počinje s učenjem kako ravnati drvo; početnik u umjetnosti sviranja klavira počinje sviranjem ljestvica; početnik u Zen umjetnosti strijeljanja lukom i strijelom počinje s vježbama disanja. Ako netko želi postati majstorom bilo koje umjetnosti, mora tomu posvetiti svoj život ili ga barem vezati za umjetnost. Vlastita osobnost postaje instrumentomu prakticiranju umjetnosti i mora se održavati spremnom, prema¹ određenim funkcijama koje je potrebno ispuniti. Vezano za umjetnost voljenja, to znači da svatko tko teži majstorstvu u toj umjetnosti počinje practicirati disciplinu, koncentraciju i strpljivost tijekom svake faze svog života.

Kako neko vježba disciplinu? Naši bi djedovi bili daleko bolje opremljeniji za odgovor na to pitanje. Njihova bi preporuka bila ustajati rano ujutro, ne upuštati se u nepotrebne luksuze, naporno raditi. Ovaj tip discipline je očito imao nedostatke. Bio je krut i autoritaran, centriran oko skromnosti i štedljivosti i na mnogo je načina bio neprijateljski prema životu. No u reakciji na ovakvu vrstu discipline, pojavila se rastuća tendencija sumnjičavosti prema bilo *kojoj* vrsti discipline te pojavljivanja nediscipline, popuštanja i odgađanja do karaja života vježbanje discipline, kompenzirajući i nadopunjavajući te balansirajući rutinizirani način života koji mu je narinut tijekom osam sati rada. Ustati u uobičajeno vrijeme, posvećivati uobičajeni iznos vremena tijekom dana za aktivnosti kao što su meditiranje, čitanje, slušanje glazbe, šetanje; ne prepuštati se, barem ne preko određenog minimuma, aktivnostima bježanja od stvarnosti kroz mistične priče i filmove, ne prejesti se i ne napiti se su samo neka očita i rudimentalna pravila. Međutim, bitno je ne practicirati disciplinu

¹ za dobiivanje slike o koncentriranju, disciplini, strpljenju i značenju potrebnom za učenje neke umjetnosti, želim referencirati na "Zen u umjetnosti o streljaštvu", E.Herrigel, Pantheon Books, Inc., News York, 1953.

kao mjeru narinutu izvana, već tako da postane izraz vlastite volje; da ju se osjeća kao nešto ugodno i da se postupno navikavamo na takvu vrstu ponašanja, kojom bi u slučaju prestanka izgubili. Radi se o nesretnom aspektu naše Zapadne discipline (kao i svake vrline) da se pretpostavlja kako je takvo prakciranje ponešto bolno i samo ako je bolno, može biti "dobro".

Istok je već odavno prepoznao kako ono što je dobro za čovjeka - za njegovo tijelo i za njegovu dušu - mora biti i ugodno iako se u početku mora prevladati neki otpor.

Koncentracija je daleko najteža za vježbanje u našoj kulturi, u kojoj sve izgleda djelujuće protiv sposobnosti koncentriranja. Najvažniji korak u ovladavanju koncentracijom je naučiti biti sam sa sobom bez čitanja, slušanja radija, pušenja i pića. I stvarno, sposobnost koncentriranja kao sposobnost egzistiranja samog sa sobom je upravo uvjet za sposobnost voljenja. Ako sam pridružen¹ drugoj osobi zato što ne mogu biti sam i nisam nezavisan te se ne mogu brinuti sam za sebe, onda ona ili on mogu biti spasitelji života, no to nije odnošenje voljenja. Paradoskavno, sposobnost biti sam je uvjet za sposobnost voljenja. Bilo tko kada pokuša biti sam sa sobom će otkriti koliko je to teško. Počet će se osjećati uznemirenim, živčan i čak se osjećati anksioznim. Bit će sklon racionaliziranju svoje nesklonosti za nastavak vježbanja te prakse, promišljanjem kako je to bez ikakve vrijednosti, baš glupo, da uzima previše vremena itd.¹, itd. Također će primijetiti da mu se javljaju kojekave misli, koje ga žele kontrolirati. Ubrzo će shvatiti da razmišlja o svojim planovima za kraj dana ili o nekoj poteškoći u poslu kojeg treba obaviti ili gdje izaći navečer ili o bilo kojim stvarima koje pune njegov um - umjesto da dozvoli njegovo praznjenje. Pomagalo bi prakticirati nekoliko vrlo jednostavnih vježbi, kao na primjer, sjediti u opuštenom položaju (ni mlitavom niti krutom), zatvoriti oči i pokušati gledati u bijelo platno ispred vlastitih očiju te pokušati otkloniti sve interferirajuće slike i misli, onda pokušati pratiti svoje disanje; ne razmišljati o njemu, niti ga forsirati, samo slijediti - i čineći to pokušati u nastavku dobiti osjećaj "Ja"; Ja = sebstvo, kao centar mojih moći, kao kreator mog svijeta. Trebalo bi barem takve vježbe koncentriranja raditi svako jutro dvadeset minuta (ako je moguće i duže) te svake večeri prije spavanja.²

Uz takve vježbe mora se naučiti koncentraciji u svemu što se radi, slušanju glazbe, čitanju knjige, razgovorima, u razgledavanju. Aktivnost u sadašnjem trenutku mora biti jedina važna stvar, kojoj se treba potpuno predati. Ako smo koncentrirani, nije važno što radimo; jednako je za važne kao i¹ za nevažne stvari, koje dobivaju novu dimenziju realiteta, zato što su dobile nečiju punu pažnju. Za učenje koncentriranja potrebno je izbjegavati, koliko je god moguće, trivijalne razgovore, tj. konverzacije koje nisu o stvarnosti (prirodne). Ako dvoje ljudi razgovara o rastu drveta kojeg obje znaju ili o okusu kruha kojeg upravo zajednički jedu ili o zajedničkom iskustvu na svom poslu, takva konverzacija može biti relevantna, ukoliko su iskusili ono o čemu razgovaraju i ne bave se temom na apstraktni način; s druge strane³, konverzacija se može baviti političkim stvarima ili religijskim a da ipak bude trivijalna; to se događa ako obje osobe govore u stereotipima i općim frazama, kada njihova srca nisu u temi razgovora. Dodao bi na ovom mjestu da jedanku vrijednost izbjegavanja trivijalnih konverzacija ima i izbjegavanje lošeg društva. Pod lošim društvom ne referenciram

² I dok postoji znatna količina teorije i prakse o toj temi na Istoku, posebno u Indijskim kulturama, na Zapadu se tek u zadnjim godinama može slijediti ista tematika. Najvažnija je, prema mom mišljenju, škola Gindler, čiji je cilj osjećanje svog tijela. Za razumijevanja Gindler metode, cf. i rad Charlotte Selver u njenim predavanjima i tečajevima u Novoj školi (New School), u New Yorku.

samo na ljude koji su zli i destruktivni čije društvo zbog njihove sfere djelovanja koja je otrivna i depresivna treba izbjegavati. Mislim i na društvo zombija, ljudi čije su duše mrtve, iako su tijela živa; ljude čije su misli i konverzacije trivijalne; koji brbljaju umjesto da govore i koji iznose stereotipna mišljenja umjesto svog razmišljanja. Međutim, nije uvijek moguće izbjeći društvo takvih ljudi, a nije niti nužno. Ako se ne reagira na očekivani način - a to znači s klišejima i trivijalnostima - već izravno i čovječno, često će takvi ljudi promijeniti ponašanje, potpomognuto iznenađenjem prouzročenim šokom neočekivanog.

Koncentriranje u odnošenju s drugima primarno znači sposobnost slušanja². Većina ljudi sluša druge ili daje savjet a da stvarno uopće ne slušaju. Ne uzimaju za ozbiljno ni govor druge osobe niti njene odgovore. Posljedica je njihov umor razgovorom. Postoji iluzija o još većem umoru ako bi se drugu osobu koncentrirano slušalo. No baš je suprotno istina. Bilo koja aktivnost, ako se koncentrirano izvodi, čini čovjeka budnijim (premda nakon toga nastupa prirodni i blagotvorni umor³), dok svaka nekonzentrirana aktivnost uspavljuje - istovremeno⁴ otežavajući mogućnost početka spavanja na kraju dana.

Biti koncentriran znači živjeti potpuno u sadašnjosti, ovdje i sada i ne misliti na slijedeće stvari koje treba uraditi, dok se nešto upravo radi. Nije potrebno govoriti da koncentraciju moraju prakticirati ljudi koji se međusobno vole. Moraju naučiti biti međusobno blizu bez žurnog odvajanja na mnoge uobičajene načine. Početak prakticiranja koncentriranja će biti težak; izgledat će¹ kao da se cilj ne može nikada dostići. Da to implicira nužnost strpljenja također nije potrebno govoriti. Ako čovjek ne zna da sve ima svoje vrijeme i želi forsirati stvari, onda stvarno nikada ne će uspjeti u koncentriranju - a niti u umjetnosti voljenja. Da bi dobili ideju o potrebnom strpljenju samo gledajte dijete koje uči hodati. Ono pada, pada opet i opet, a ipak nastavlja s pokušavanjem, poboljšavajući se sve dok jednog dana ne prohoda bez padanja. Što bi sve odrasli čovjek mogao postići u svojim nastojanjima, kada bi imao strpljenje i koncentraciju djeteta!

Ne može se naučiti koncentrirati bez *osjetljivosti na samog sebe!* Što to znači? Treba li se konstantno misliti o sebi, "analizirati" sebe ili nešto drugo? Ako bi govorili o osjetljivosti prema stroju, ne bi bilo teško objasniti što to znači. Svatko je, na primjer, tko vozi auto je osjetljiv na njega. Uočava se i najmanji šum, kao i svaka promjena u ubrzanju motora. Na isti način, šofer reagira i na promjene na površini ceste, na kretanja automobila ispred i iza sebe. Da, on *ne misli* o svim tim faktorima; njegov je um u statusu opuštene budnosti (opreznosti), otvoren na sve relevantne promjene u situaciji na koju je koncentriran - onu sigurne vožnje automobilom.

Ako pogledamo situaciju osjetljivosti na drugo ljudsko biće, nalazimo najočitiiji primjer u osjetljivosti i odzivnosti majke prema svojoj bebi. Ona uočava određene tjelesne promjene, zahtjeve, strahove i prije nego se manifestiraju. Budi se jer njeno dijete plače, a ne budi se na druge i mnogo glasnije zvukove. Sve to znači da je ona osjetljiva na manifestacije u životu djeteta; nije anksiozna ili zabrinuta, već u stanju uravnoteženog opreza, receptivna na bilo kakvu značajnu komunikaciju koja dolazi od djeteta. Na isti način se može biti osjetljiv prema samom sebi. Svjesnost na primjer o osjetu umora ili depresije, pa umjesto predavanja tom osjetu i njegovom podržavanju depresivnim mislima koje su uvijek pri ruci¹, treba se pitati "što se dešava?" Zašto sam depresivan? Isto se čini nakon uočavanja iritiranosti ili ljutnje, ili tendenciji

prepuštanja ugodnim mislima ili drugim aktivnosti bijega (iz stvarnosti). U svakom od tih primjera važna je stvar postojanje svjesnosti o stanju, koje ne treba racionalizirati na tisuću i jedan mogući način; nadalje potrebno je biti otvoren prema unutarnjem glasu, koji nam govori - često trenutno - zašto smo anksiozni, depresivni, iritirani.

Prosječna osoba osjetljiva na tjelesne procese, uočava promjene ili vrlo slabe bolove; tu vrstu tjelesne osjetljivosti je relativno lagano² doživjeti zato što većina ljudi ima sliku o tomu kako se osjeća kada je sve u redu. Ista osjetljivost prema mentalnim procesima je znatno teža, jer mnogi ljudi nisu nikada upoznali osobu koja funkcionira optimalno. Uzimaju kao normu psihičko funkcioniranje svojih roditelja i rođaka ili društvene grupe u kojoj su rođeni pa se tako dugo dok se ne razlikuju od njih osjećaju normalno i bez interesa za promatranjem bilo čega. Postoji mnogo ljudi, na primjer, koji nikada nisu vidjeli osobu koja voli ili osobu s integritetom ili hrabrošću ili sa sposobnošću koncentriranja. Prilično je očito da je za² osjetljivost prema samom sebi, potrebno imati sliku kompletnog, zdravog ljudskog funkcioniranja - i o tomu kako se stječe takvo iskustvo ako ga čovjek nema iz vlastitog djetinjstva ili kasnije dobi života? Sigurno ne postoji jednostavan odgovor na to pitanje; no to pitanje ukazuje na jedan vrlo kritičan faktor u našem edukacijskom sustavu.

I dok poučavamo znanje, gubimo ono poučavanje koje je vrlo važno za ljudski razvoj: poučavanje koje može ostvariti samo jednostavnim prisustvom zrele osobe koja voli. U ranijim epohama vlastite kulture ili one u Kini i Indiji, najvrijedniji čovjek je bio onaj s izvanrednim duhovnim kvalitetama. Čak ni učitelj nije bio jedini a ni primarni izvor informacija, već je njegova funkcija bila prenositi određena ljudska stajališta. U suvremenom kapitalističkom društvu - a isto vrijedi i za ruski komunizam - ljudi koje se sugerira za divljenje i imitiranje su sve samo ne nositelji značajnih duhovnih kvaliteta. To su u biti u očima javnosti¹ oni koji daju prosječnom čovjeku osjećaj zamjenskog (nadomjesnog) zadovoljstva. Filmske zvijezde, radio zabavljači, kolumnisti, važni poslovni ili vladajući likovi - su modeli za oponašanje. Njihova je glavna kvalifikacija u tome što njihova funkcija često uspijeva stvarati vijesti. Pa ipak situacija ne izgleda potpuno beznadna. Ako razmotrimo činjnicu da je čovjek kao Albert Schweitzer mogao postati slavan u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i ako vizualiziramo mnoge mogućnosti upoznavanja naše mladeži sa životom i biografijama poznatih povijesnih osoba, koje pokazuju što ljudsko biće može postići kao ljudsko biće, a ne kao zabavljač (u širokom značenju riječi), pa ako mislimo na velika djela literature i umjetnosti svig vremena, izgleda da postoji šansa kreiranje vizije dobrog funkcioniranja ljudi, pa time i osjetljivost na pogrešno, loše, funkcioniranje. Ukoliko ne bi uspjeli održavati na životu² viziju potpunog zrelog života onda bi stvarno bili suočeni s vjerojatnošću sloma naše kulturalne tradicije. Ta tradicija nije primarno utemeljena na prijenosu određenih vrsta znanja, već i određenih vrsta obilježja ljudskog karaktera. Ako nadolazeće generacije više ne će vidati ta obilježja, pet tisuća godina stara kultura će se raspasti, čak i ako će se njena znanja nastaviti prenositi i dalje razvijati.

Do sada sam diskutirao potrebe za prakticiranjem bilo koje umjetnosti. Sada ću diskutirati one kvalitete koje su specifično značajne za sposobnost voljenja. Prema onom što sam rekao o prirodi voljenja, glavni je uvjet za ostvarivanje voljenja, prevladavanje vlastitog *narcisizma* (pretjeranog voljenja samog sebe). Narcisistička orijentacija je ona u kojoj se jedno iskustvo osjeća realnim samo ako postoji unutar sebstva, dok fenomeni u vanjskom svijetu nemaju realitet sami po sebi, već se

doživljavaju samo sa stajališta njihove korisnosti ili opasnosti za osobu. Suprotna strana narcisizmu je objektivnost; to je sposobnost sagledavanja ljudi i stvari onakvima *kakve jesu*, objektivno, te mogućnost odvajanja *objektivne* slike od slike koja se formira vlastitim željama i strahovima. Sve forme psihoza pokazuju nesposobnost za objektivnost, čak do ekstremnog stupnja. Za umobolnu osobu jedina realnost koja postoji je unutarnja realnost njegovih strahova i želja. Ona vidi vanjski svijet kao simbole svog unutarnjeg svijeta, kao svoju kreaciju. Svi mi činimo isto u svojim snovima. U snovima stvaramo događaje, postavljamo (priređujemo) drame koje su izražaj naših želja i strahova (iako smo dok spavamo, uvjereni da je rezultat naših snova jednako realan kao i stvarnost koju percipiramo u budnom stanju).

Umobolna osoba ili sanjar *uopće* ne uspijevaju postaviti objektivno stajalište o vanjskom svijetu; a kako smo svi mi manje ili više¹ mentalno bolesni ili više ili manje sanjari, svi imamo neobjektivno stajalište o svijetu, iskrivljeno našom narcisističkom orijentacijom. Trebate li primjere? Svatko ih može lagano naći promatrajući sebe, svoje susjedstvo i čitajući novine. Variraju u stupnju narcisističkog izobličenja stvarnosti. Žena, na primjer, nazove doktora i kaže kako ga hoće posjetiti u ordinaciji istog popodneva. Doktor odgovara, kako je nemoguće tog istog popodneva, no da ju može primiti slijedećeg dana. Na to ona odgovara: "Ali doktore živim samo pet minuta udaljena od vaše ordinacije." Ne može shvatiti njegovo objašnjenje da time ne šteti doktoru vrijeme, zato što je udaljenost do ordinacije tako mala. Ona proživljava situaciju narcisistički; budući *ona* šteti vrijeme i *on* šteti vrijeme; jedina njena stvarnost je ona sama.

Manje ekstremna - ili možda samo manje očita - su svakodnevna izobličenja i međuosobnim odnošenjima. Koliko roditelja doživljava djetetove reakcije u terminima njegove¹ poslušnosti, pružanja zadovoljstva, zavrijeđivanja respekta itd.², umjesto percipiranja ili čak zainteresiranosti za ono što dijete osjeća za sebe i o sebi? Koliko supruga ima sliku svojih supruga kao dominirajućih osoba, jer ih njihova privrženost majkama vodi k interpretiranju bilo kojeg zahtjeva kao ograničenja svojih sloboda? Koliko žena misli da su njihovi supruzi neučinkoviti ili glupi, jer ne žive prema fantazirajućim slikama blistavih viteza, kakve su izgradile³ u djetinjstvu?

Nedostatak⁴ objektivnosti, što se tiče stranih zemalja je na zlu glasu. Iz dana u dan, druga se zemlja pretvara u izrazito izopačenu i neljudsku, dok vlastita nacija predstavlja¹ sve što je dobro i plemenito. Svaku akciju neprijatelja sudi druga strana po jednom standardu. Svako dobro djelo neprijatelja je znak vražjeg s namjerom zavaravanja kako nas tako i svijeta, dok su naša opaka djela nužna i opravdana našim plemenitim ciljevima kojima služe. Stvarno ako se istražuje odnošenje nacija, kao i pojedinaca, može se zaključiti da je objektivnost iznimka, a u većoj ili manjoj mjeri je pravilo narcisističko izobličenje.

Sposobnost oobjektivnog razmišljanja je *razum*; a *poniznost* je emocionalno stajalište koje stoji iza razuma. Biti objektivni znači koristiti svoj razum, a to je moguće samo ako se usvojila poniznost, ako je osoba emergirala iz snova svekolikog znanja i svemoći koji prevladavaju u djetinjstvu.

U terminima takve diskusije prakticiranja umjetnosti voljenja, to znači da je ljubav zavisna o relativnoj odsutnosti narcisizma, da voljenje zahtijeva razvoj poniznosti, objektivnosti i razuma. Svoj cijeli život se mora posvetiti tom cilju. Poniznost i

objektivnost su individualne kao i ljubav. Ne mogu biti potpuno istinski objektivni o svojoj obitelji ako ne mogu biti objektivni prema strancima i obratno. Ako želim naučiti umjetnost voljenja, moram težiti objektivnosti u svakoj situaciji i prepoznavati svoju neobjektivnost. Moramo pokušavati vidjeti razliku između svoje slike osobe i njenog ponašanja, je li narcisistički izobličeni realitet osobe kakva egzistira nezavisno o našim interesima, potrebama i strahovima. Stjecanje kapaciteta za objektivnost i razum tek su polovica puta do naše umjetnosti voljenja, koju moramo razviti i prema svima s kojima dolazimo u kontakt. Ako bi netko želio rezervirati svoju objektivnost samo za voljene osobe, misleći kako mu nije potrebna¹ u odnošenju s ostatkom svijeta, ubrzo će otkriti da nije uspio ni u jednoj grupi.

Sposobnost voljenja zavisi o kapacitetu osobe za emergiranjem iz narcisizma i incestne fiksacije na majku i obitelj (klan); ona zavisi o² našem kapacitetu za rast, razvoj uspješne orijentacije u našim odnošenjima prema svijetu i nama samima. Proces emergencije, rađanja, buđenja, zahtijeva još jednu kvalitetu kao nužan uvjet: *vjeru*. Prakticiranje umjetnosti voljenja zahtijeva prakticiranje vjere.

Što je vjera? Je li vjera nužno stvar vjerovanja u Boga ili u religiozne doktrine? Je li nužnost vjere u suprotnosti s razumom ili je odvojena od razuma i racionalnog mišljenja? Već za sam početak razumijevanja problema vjere, mora se razlikovati *racionalna* od *iracionalne vjere*. Pod iracionalnom vjerom razumijevam vjerovanje (u osobu ili ideju), koje je temeljeno³ na nečijem podvrgavanju iracionalnom autoritetu. Suprotno tomu racionalna vjera je uvjerenje ukorjenjeno u vlastitom iskustvu ili osjećajima. Racionalna vjera nije primarno vjerovanje u nešto, već kvaliteta izvjesnosti i odlučnosti naših uvjerenja. Vjera je crta karaktera koja prevladava totalitetom osobnosti, a ne neko specijalno vjerovanje.

Racionalna je vjera ukorjenjena u uspješnim intelektualnim i emocionalnim aktivnostima. U racionalnom mišljenju, u kojem se pretpostavlja da nema vjere, racionalna je vjera važna komponenta. Kako na primjer znanstvenik dolazi do novog otkrića? Počinje li s nizom eksperimenata, prikupljajući činjenice jednu za drugom, bez vizije očekivanog nalaza? Rijetko je moguće istinski važno otkriće u bilo kojem području na taj način. Niti su ljudi došli do važnih zaključaka, ako su samo slijedili fantaziju. Proces kreativnog mišljenja u bilo kojem području ljudskog pregnuća često počinje s onim što se naziva "racionalnom vizijom", koja je sama po sebi rezultat popriličnih prethodnih studija, reflektivnog mišljenja i motrenja. Kada znanstvenik uspije prikupiti dovoljno podataka ili kada matematičkim formulacijama njegova vizija postane izrazito plauzibilna, može se reći da je došao do privremene hipoteze. Pažljivom analizom hipoteze s ciljem prepoznavanja njenih implikacija i daljnjeg prikupljanja podataka koji ju podupiru, dolaziti će do primjerenije hipoteze i možda njenog uključivanja u širu teoriju.

Povijest znanosti je puna pojava vjere u razum i vizije istine. Kopernik, Kepler, Galileo i Newton su bili nadahnuti nepokolebljivom vjerom u razum. Zbog toga je Bruno bio spaljen na lomači a Spinoza je izopćen. Na svakom je koraku od koncepcije racionalne vizije do formuliranja teorije *vjera* nužnost; vjera u viziju kao racionalno nesporan cilj komu treba težiti, vjera u hipotezu jednako kao u vjerojatnu i plauzibilnu tvrdnju, te vjera u konačnu teoriju, barem do postizanje opće suglasnosti o njenoj valjanosti. Ta je vjera ukorjenjena u vlastitom iskustvu, u pouzdanju u vlastitu moć mišljenja, motrenja i prosuđivanja. I dok je iracionalna vjera prihvaćanje nečeg kao

istinitog samo zbog autoriteta ili zato što većina tako govori, racionalna je vjera ukorjenjena u nezavisno uvjerenje temeljeno na vlastitom plodnom promatranju u mišljenju, *uprkos* mišljenju većine.

Mišljenje i prosuđivanje nisu jedini prostor iskustva u kojem se manifestira racionalna vjera. U prostoru ljudskog odnošenja je vjera apsolutno nužna karakteristika bilo kojeg važnog prijateljstva ili ljubavi. "Imati vjeru" u drugu osobu znači sigurnost u pouzdanost i nepromijenjivost njenih fundamentalnih stajališta, jezgre njene osobnosti i ljubavi. Pod tim ne mislim da ta osoba ne može mijenjati svoja uvjerenja, već da njene osnovne motivacije ostaju iste, tako na primjer su respekt prema životu i ljudskom dostojanstvu njen dio¹, koji nije predmet promjene.

U istom smislu imamo vjeru u sebe. Svjesni smo¹ postojanja sebstva, jezgre osobnosti koja je nepromijenjiva i koja ustraje tokom života uprkos promijenjivim okolnostima i nezavisno o² određenim promjenama u mišljenju i osjećajima. U toj je jezgri realitet koji stoji iza riječi "JA" i na kojem su temeljena naša uvjerenja vlastitog identiteta. Ukoliko nemamo vjere u svoje sebstvo, naši su osjećaji identiteta ugroženi i postajemo zavisni o drugim ljudima čija odobravanja i pohvale postaju onda osnovica za osjećanje identiteta. Samo osoba koja vjeruje u sebe, može biti vjerna drugima, jer samo kao takva može biti ista i u budućem vremenu kakva je danas, pa će stoga osjećati i djelovati kao što se i danas to od nje očekuje. Vjera u sebe je stanje naše sposobnosti za obećavanje i od tada, kako je rekao Nietzsche, čovjek se može definirati svojim kapacitetom obećavanja, a vjera je jedan od uvjeta ljudskog postojanja. Ono što je važno za ljubav je vjera u vlastitu ljubav; i svoju sposobnost poticanja lčjubavi u drugima i svoje pouzdanosti.

Drugo značenje imanjanja vjere u osobu odnosi se na našu vjeru u potencijalite³ drugih. Najrudimentarnija forma u kojoj postoji vjera, je vjera koju majka ima prema novorođenoj bebi; da će živjeti, rasti, hodati i govoriti. Međutim razvoj djeteta s tog aspekta se odvija s takvom regularnošću, da očekivanja izgleda ne trebaju vjeru. Drugačije je s onim potencijalitetima koji se moraju razviti: djetetovi potencijali za voljenje, za sreću, za korištenje razuma i još specifičniji potencijaliteti kao što je darovitost za umjetnost. Oni su sjemenke koje rastu i počinju se manifestirati ako su dani primjereni uvjeti za njihov razvoj, a mogu se ugušiti ako takvi uvjeti ne postoje.

Najvažniji je uvjet postojanje značajne osobe¹ u djetetovom životu, koje ima vjeru u te potencijalite. Prisustvo te vjere² čini razliku edukacije i manipulacije. Edukacija je identična s pomoći djetetu da realizira svoje potencijalite.³ Suprotno edukaciji je manipulacija, koja se temelji na odsutnosti vjere u rast potencijalite i na uvjerenju da će dijete biti dobro jedino ako odrasli nude djetetu samo ono što je poželjno a potiskuju ono što im se čini nepoželjnim. Nema potrebe za vjerom u robota, jer u njemu nema ni života (danas bi Fromm sigurno robotima dodao idiote i zombije. - op. prev.).

Vjera u druge kulminira u vjeri u *čovječanstvo*. U Zapadnom svijetu ova je vjera izražena u religioznim terminima kroz Židovsko - Kristijansku religiju, a u svjetovnom jeziku je našla svoj najjači izražaj u humanističkim političkim i društvenim idejama u zadnjih 150 (gledano iz današnjeg doba i preko 200) godina.

³ Korjen riječu edukacija je e-ducere, doslovno, voditi naprijed ili razviti nešto što je potencijalno prisutno.

Kao i vjera u dijete, vjera u čovječanstvo je temeljena na ideji da su potencijaliteti čovjeka dani kao takvi i da će se uz prave uvjete moći¹ izgraditi društveno uređenje kojim vladaju principi jednakosti, pravde i ljubavi. Čovjeku još nije uspjelo izgraditi takvo uređenje pa stoga uvjerenje da to može učiniti zahtijeva vjeru. No kao i sve racionalne vjere ni ova nije promišljanje željenog², već je utemeljeno na dokazima prošlih postignuća³ ljudske rase i na unutarnjem iskustvu svake individue, na njenom iskustvu razuma i ljubavi.

I dok je iracionalna vjera ukorjenjena u⁴ pokornosti moći, koju doživljava (osjeća) kao izrazito prevladavajuću, sveznajuću i svekoliko potentnu, a odrekavši se vlastite moći i snage, racionalna vjera je temeljena na suprotnom iskustvu. Tu vjeru imamo u mislima jer je ona rezultat naših promatranja i mišljenja. Imamo vjeru u potencijalitet drugih, nas samih i čovječanstva zato što smo, samo do određenog stupnja, proživjeli rast vlastitih potencijalitetata, realitet rasta u nama, snagu vlastite moći razuma i ljubavi. *Osnovica racionalne vjere je kreativnost*; živjeti svojom vjerom znači živjeti kreativno. Slijedi kako je vjerovanje u moć (u smislu dominacije) i korištenje moći suprotno vjeri. Vjerovati u postojeću moć je identično sumnji u rast potencijalitetata koji još nisu realizirani. Predviđanje budućnosti je temeljeno isključivo na manifestiranju sadašnjosti što se pokazalo kao kritično kriva prosudba, duboko iracionalna u svom previdu ljudskih potencijalitetata i ljudskog razvoja. Nema racionalne vjere u moć. Postoji podvrgavanje moći ili na strani onih koji ju umaju, želja za zadržavanjem moći. I dok je izgleda mnogima moć najrealnija od svih stvari, povijest čovjeka je dokazala da je moć najnestabilnija od svih ljudskih postignuća. Zbog činjenice da su vjera i moć međusobno isključive, sve religije i svi politički sustavi koji su izvorno bili izgrađeni na racionalnoj vjeri postaju korumpirani i vjerojatno gube snagu koju imaju, ako se isključivo na nju oslanjaju ili s njom sklapaju savez.

Vjerovati zahtijeva *hrabrost*, sposobnost riskiranja¹, čak i spremnost prihvatanja boli i razočaranja. Tko god inzistira na sigurnosti i zaštiti kao primarnim uvjetima života ne može vjerovati; tko god se isključi iz sustava obrane, gdje su udaljenost i posjedovanje njegova sredstva zaštite, pretvara sebe u zatvorenika.² Biti voljen i voljeti, treba hrabrost za prosuđivanje određenih vrijednosti kao krajnju brigu - zbog kojih treba preskočiti zapreke i za koje sve riskirati.

Ta je hrabrost znatno drugačija od hrabrosti o kojoj je govrio poznati hvalisavac Mussolini kada se koristio krilaticom "živjeti opasno". Njegova vrsta hrabrosti je hrabrost nihilizma. Ona vuče korijen iz destruktivnog stajališta prema životu, u volji za odbacivanjem života zato što ga nije sposoban voljeti. Hrabrost očaja je suprotna hrabrosti za voljenje, kao što je i vjera u moć suprotna vjeri u život.

Ima li nešto što bi trebalo vježbati glede vjere i hrabrosti? Dakako, vjera se može prakticirati svakog trenutka. Potrebna je vjera za podizanje djeteta¹; potrebna je vjera da čovjek zaspe; potrebna je vjera za početak bilo kakvog posla. No svi smo naviknuti imati tu vrstu vjere. Tko god je nema, pati od prevelikog straha za dijete ili od nesanicice ili od nesposobnosti za bilo kakav kreativni rad, ili je sumnjiv prema drugima što ga ograničava da im se približi, ili je hipohondar ili nesposoban za bilo kakvo dugoročno planiranje. Držati se svoje prosudbe o nekoj osobi iako ju javno mišljenje i neke nepredviđene činjenice osporavaju; držati se svog uvjerenja čak i ako je to nepopularno - sve to zahtijeva vjeru i hrabrost. Preuzimanje poteškoća, prepreka

i tuga života kao izazove koje treba svladati, čini nas jačim zahtijevajući vjeru i hrabrost umjesto isprike kako nam se nepravедna kazna nije trebala ni dogoditi.

Practiciranje vjere i hrabrosti počinje s malim detaljima svakodnevnog života. Prvi je korak uočavanje gdje se i kada gubi vjera, zatim provjeravanje² racionalizacije koja je korištena za prikrivanje tog gubitka vjere kako bi prepoznali svoje kukavičke čine i načine racionalizacije. Zatim da bi spoznali kako nas svaka izdaja vjere slabi i kako povećana slabost vodi novim izdajama itd, u beskrajnom krugu. Tada će se razotkriti da dok se *svjesno bojimo kako nismo voljeni, u stvarnosti se uobičajeno nesvjesno bojimo voljeti*. Voljeti znači da se obvezujemo bez garancije, da se potpuno predajemo u nadi da će naše voljenje potaknuti ljubav voljenje osobe. Ljubav je čin vjere i tko god ima malo vjere, malo i voli. Možemo li reći više o practiciranju vjere? Možda netko drugi; da sam pjesnik ili propovjednik mogao bi pokušati reći nešto više o practiciranju vjere, no siguran sam da bilo tko stvarno zabrinut može naučiti vjerovati kao što dijete nauči hodati.

Jedno stajalište, nužno za practiciranje umjetnosti voljenja, što je do sada bilo spominjano samo implicitno, treba prodiskutirati eksplicitno, jer se radu o osnovici prakse voljenja: *aktivnosti*. Rekao sam ranije kako se pod aktivnosti ne misli na "raditi nešto", već o unutarnjoj aktivnosti, kreativnoj uporabi vlastitih moći. Ljubav je aktivnost; ako volim, stalno sam u stanju aktivne zabrinutosti za voljenu osobu, no ne samo za nju ili njega. Jer ću postati neposoban za aktivno odnošenje s voljenom osobom, ako bi bio nemaran, ukoliko nisam stalno u stanju svjesnosti, budnosti, aktivnosti. Spavanje je jedina situacija svojstvena neaktivnosti; u stanju budnosti nema mjesta nemarnosti. Današnja paradoksalna situacija s velikim brojem ljudi je u tomu što su poluzaspali dok su budni i polubudni dok spavaju ili kada žele spavati. Puna budnost je uvjet da nam nije dosadno niti da gnjavimo druge - i stvarno nepostojanje dosade ili dosađivanja drugima je glavni uvjet za voljenje. Aktivno misliti, osjećati, promatrati očima i ušima tijekom dana, izbjegavanje unutarnje dosade a ne bilo koja forma receptivnosti, izdvojenosti ili jednostavnog gubljenja vremena, je prijeko potreban uvjet za practiciranje voljenja. Iluzija je vjerovati u mogućnost podjele života na takav način da je kreativan u prostoru ljubavi a nekreativan u svim ostalim prostorima. Kreativnost ne dozvoljava takvu podjelu rada. Kapacitet voljenja zahtijeva stanje intenzivne budnosti, proširene vitalnosti, što jedino može biti rezultat kreativne i aktivne orijentacije u mnogim područjima života. Ako nema kreativnosti u drugim područjima, ne može biti kreativan niti u ljubavi.

Razmatranje umjetnosti voljenja ne može biti ograničeno na osobni prostor stjecanja i razvijanja karakteristika i stajališta opisanih u ovom poglavlju. Osobni je prostor neodvojivo vezan za društveni prostor. Ako voljeti znači stajalište voljenja prema svima, ako je voljenje karakterna crta, nužno mora postojati osim u odnošenju osobe prema obitelji i prijateljima i u odnošenju s kojima je u kontaktu kroz svoj rad, poaslovanje, profesiju. Nema "podjele rada" između voljenja svojih ili stranaca. Baš suprotno, uvjet za voljenje bližnjih je postojanje voljenja ostalih. Ako se takvo stajalište stvarno ozbiljno prihvati, onda to znači priličnu odnosno drastičnu promjenu¹ u odnošenju osobe od uobičajenih. I dok je veliki dio laskanja posvećen religioznim idealima voljenja svoji bližnjih, naša su odnošenja u stvari određena, u najboljim slučajima, principom *nepristranosti*. Nepristranost znači ne korištenje prijekare i lukavština u razmjeni roba i usluga, pa i u razmjeni osjećaja. "Dat ću Ti koliko i ti meni daš", kako u materijalnim dobrima tako i u ljubavi, je prevladavajuće

etičko načelo² u kapitalističkom društvu. Čak bi se moglo reći da je razvoj etike nepristranosti stanoviti etički doprinos kapitalističkog društva.

Razlog toj činjenici leži u samoj prirodi kapitalističkog društva. U predkapitalističkim društvima, razmjena roba je bila određena ili izravnom silom, tradicijom ili osobnim vezama ljubavi i prijateljstva. U kapitalizmu je svekoliko određujući³ faktor, što se razmjena odvija na tržištu. Bilo da se radi o tržištu roba, tržištu rada ili tržištu usluga, svaka osoba razmjenjuje ono što želi prodati kako bi stekla što želi, pod uvjetima tržišta bez korištenja silie ili prijevare.

Etika nepristranosti/pravednosti vodi sama po sebi do brkanja s etikom Zlatnog pravila⁴, načelom "čini drugima ono što bi želio da drugi rade tebi", koje se može interpretirati sa značenjem "budi fer u svojoj razmjeni s drugima". No u stvari to je izvorno formulirano kao popularnija Biblijska verzija "Voli bližnjeg svog kao samog sebe". I stvarno je židovsko-kristijanska norma bratske ljubavi¹ potpuno drugačija od etike nepristranosti/pravednosti. Ona znači voljenje svog susjeda, tj. osjećati dogovornost za njega i jednost s njim, dok etika nepristranosti znači ne osjećati odgovornost i jednost, već odvojenost i udaljenost; znači respektiranje prava susjeda no ne voljeti ga. Nije slučajno Zlatno je pravilo postalo najpopularnija religijska maksima današnjice, jer se može interpretirati u terminima etike nepristranosti, jer se radi o religijskom načelu koga svi razumiju i koga su voljni prakticirati. No prakticiranje voljenja mora početi prepoznavanjem razlike između nepristranosti/pravednosti i voljenja.

To pak pokreće važno pitanje. Ako je naša cijela društvena i ekonomska organizacija² temeljena na ostvarivanju težnje za prednošću svake osobe, ako njome vlada princip egotizma ublažavanog jedino etičkim principom nepristranosti, kako onda poslovati, kako djelovati unutar okvira postojećeg društva i u isto vrijeme prakticirati ljubav? Zar ovo drugo ne implicira odustajanje od svih svjetovnih interesa i dijeljenje života najsiromašnijih? To su pitanje postavili i odgovorili kristijanski svećenici² i osobe kao Tolstoj, Albert Schweitzer i Simone Weil. Postoje i drugi⁴ koji dijele mišljenje o osnovnoj nekompatibilnosti ljubavi i normalnog svjetovnog života unutar našeg društva. Došli su do zaključka da danas govoriti o ljubavi znači samo sudjelovati u općoj prijevari; tvrde kako samo mučenik i luda osoba mogu voljeti u današnjem svijetu, jer se sve diskusije o ljubavi samo propovijedanje. To vrlo respektabilno stajalište vodi samo po sebi spremno u racionalizaciju cinizma². U stvari to mišljenje dijele i sve prosječne osobe, koje osjećaju "Želio bi biti dobrim kristijanom - no tada bi morao gladovati, ako mislim ozbiljno." Taj radikalizam³ rezultira moralnim nihilizmom.⁴ I "radikalni mislioci" i prosječne osobe su nevoleći roboti i jedina razlika između njih je što ovi potonji nisu toga svjesni, dok prvi to znaju i prepoznaju "povijesnu nužnost"⁵ te činjenice.

Uvjeren sam kako je rješenje apsolutne nekompatibilnosti ljubavi i "normalnog" života jedino korektno u apstraktnom smislu. *Princip* u podlozi kapitalističkog društva i *princip* ljubavi nisu kompatibilni, No moderno je društvo konkretno gledano kompleksni fenomen. Prodavač beskorisne robe, na primjer, ne može funkcionirati ekonomski bez laganja; vješt radnik, kemičar ili liječnik mogu. Slično tomu i farmer i radnik i učitelj i mnogi drugi tipovi poslovnih ljudi mogu pokušati prakticirati ljubav

⁴ Cf. Herbert Marcuse članak "The Social Implications of Psychoanalytic Revisionism," *Dissent*, New York, summer, 1955.

bez prestanja funkcioniranja na ekonomski način. Čak iako se uočava princip kapitalizma kao nekompatibilan principu ljubavi, mora se priznati da je "kapitalizam" samo po sebi kompleksna i stalno mijenjana struktura, koja još uvijek dopušta dobar dio za neslaganje s konvencijama kroz svoje osobne slobode.

Međutim, kada to kažem, ne želim implicirati očekivanje neograničenog nastavljanja postojećeg sustava, a u isto se vrijeme nadati realizaciji ideala ljubavi za svoju braću. Ljudi sposobni voljeti pod današnjim sustavom su nužne iznimke; ljubav je po nuždi marginalni fenomen u današnjem Zapadnom društvu. Ne toliko zbog mnoštva zanimanja¹, koja ne bi omogućila stajalište voljenja, već zbog duha profitne centriranosti², robne pohlepe društva, od koga se jedino uspješno mogu braniti nekonformisti. Oni su ozbiljno zabrinuti jer smatraju da je ljubav jedini racionalni odgovor za probleme ljudske egzistencije pa stoga moraju zaključiti kako je nužna važna i radikalna promjena naše društvene strukture ukoliko se želi da ljubav postane društveni a ne izrazito individualistički, marginalni fenomen. Smjer takvih društvenih promjena može se unutar prostorno ovakve knjige samo naznačiti⁴. Našim društvom upravlja managerska birokracija⁵, profesionalni političari, pa se ljudi motiviraju masovnim sugestijama na sve veću proizvodnju i veću potrošnju, kao njihove svrhe postojanja. Sve su aktivnosti podređene ekonomskim ciljevima, sredstvo je postalo ciljem; čovjek robotom¹ - dobro hranjen, dobro odjeven no bez bilo kakvog krajnjeg interesa za ono što je njegova osobna ljudska kvaliteta i funkcija. Ako čovjek mora biti sposoban voljeti, onda se mora postaviti na najvažnije mjesto. Njemu mora služiti ekonomski stroj, umjesto obratno, da on njemu služi. Mora mu se omogućiti dijeljenje iskustva, dijeljenje rada, a ne u najboljem slučaju dijeljenje samo profila. Društvo mora biti organizirano na takav način da ljudska društvena i puna ljubavi priroda nije odvojena od njegove društvene egzistencije, već da se s njom sjedini. Ako je to istina, što sam pokušao pokazati, da je ljubav jedini zdravi i zadovoljavajući odgovor na probleme ljudske egzistencije, onda bilo koje društvo koje isključuje, komparativno, razvoj ljubavi, mora na dugu prugu² eliminirati svoju vlastitu kontradikciju s osnovnom nužnosti ljudske prirode. Stvarno govoriti o voljenju nije "propovijedanje" iz jednostavnog razloga, već znači govoriti o krajnjoj i stvarnoj potrebi svakog ljudskog bića. Ne znači da iako je ta potreba bila zasjenjena, ona nije postojala. Analizirati prirodu ljubavi je otkrivanje njene današnje opće odsutnosti³ i kritiziranje društvenih uvjeta koji su odgovorni za tu odsutnost. Imati vjeru u vjerojatnost voljenja kao društvenog, a ne samo egzistencijalno-individualnog fenomena⁴, je racionalna vjera temeljena na uvidu u samu prirodu čovjeka.

⁵ U zdravom društvu, Rinehart & company; New York, 1955, pokušao sam se baviti detaljno s tim problemom.

O nastanku ovog prijevoda

Ove, 2012. godine za Valentino sam želio pokloniti svojoj unuci Lani Fromm-ovu knjigu o umjetnosti voljenja. No u knjižari su me uputili da je hrvatsko izdanje rasprodano i da je imalo naslov "Umijeće ljubavi" i da se vjerojatno novo izdanje ne će pojaviti niti u doglednoj budućnosti.

Sam naslov, kako je vidljivo temeljem ovog prijevoda sadrži dvije katastrofalne semantičke pogreške, jer izjednačava 'umjetnost' s 'umijećem' i voljenje s 'ljubavlju'. Nakon čitanja, nadam se da će to svima biti jasno. I ta me činjenica potakla na prevođenje, nažalost s jednog engleskog teksta, kojeg sam besplatno skinuo s Interneta, a čiju sam naslovnicu pokazao na početku ovog prijevoda. Ovo "nažalost" jer sam kasnije našao i besplatnu verziju na izvornom njemačkom jeziku, što bi bilo u smislu prijevoda točnije, no za čudo, ta je verzija bila nešto sadržajno drugačija i nešto kraća, pa sam nastavio i završio prijevod s engleskog.

Iako su izvori besplatni i javno dostupni bez naknade, molim sve čitatelje da nastoje zadržati prijevod u kontroliranom krugu svojih prijatelja, dok prijevod ne dobije službenu dozvolu.

Na kraju želim svima bogatstvo potencijaliteta voljenja i beskrajnu, trajnu ljepotu voljenja u okviru kokreativne koevolucije postkvantne paradigme, kako to kaže i Fromm samo jezikom svog vremena.

Mladen Kvaternik

[Ebook and Texts Archive](#) > [Community Texts](#) > [The Art of loving](#)

View the book

[Read Online](#)
[PDF](#) (9.3 M)
[PDF with text](#) (8.6 M)
[EPUB](#) (1.7 M)
[Kindle](#)
[Daisy](#)
[Full Text](#) (250.0 K)
[Divu](#) (4.6 M)

All Files: [HTTPS Torrent](#) (5/0)

[Help reading texts](#)

Resources

[Bookmark](#)

The Art of loving

Author: [Erich Fromm](#)
Keywords: [Love](#)
Collection: [opensource](#)

Description

The Art of loving

Reviews

Selected metadata

Mediatype: texts
Identifier: TheArtOfLoving
Identifier-access: <http://archive.org/details/TheArtOfLoving>
Identifier-ark: [ark:/13960/t8x93d627](http://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63862-p0011-9)
Ppi: 600
Ocr: ABBYY FineReader 8.0